

Lietuviškų intelekto sutrikimą ir jo lygius įvardijančių terminų kaita ir ją lemiantys veiksniai

DALIA GEDZEVIČIENĖ

Lietuvos socialinių mokslų centro Teisės institutas

ORCID id: <https://orcid.org/0000-0001-8285-9692>

ANOTACIJA

Straipsnyje pristatomi XX a. ir XXI a. pirmaisiais dviem dešimtmečiais intelekto sutrikimui ir jo lygiams įvardyti vartoti lietuviški terminai ir lygiagrečiai apžvelgiami tą patį sutrikimą ir jo lygius Tarptautinėje ligų klasifikacijoje (ICD) žymintys terminai. Darbe aiškinamasi, kokie veiksniai skatino keisti šios srities terminiją, taip pat dėl kokių priežasčių oficialiuose Lietuvos dokumentuose, viešajame, mokslo diskursuose ir praktikoje intelekto sutrikimui įvardyti šiuo metu sinonimiškai vartojami mažiausiai keturi terminai (*intelekto sutrikimas*, *intelekto negalia*, *protinis atsilikimas*, *silpnaprotystė*) ir kokia galima kiekvieno iš šių terminų įtaka visuomenės nuostatoms bei požiūriui į šį sutrikimą turinčią asmenų grupę.

ESMINIAI ŽODŽIAI: intelekto sutrikimas, intelekto negalia, protinis atsilikimas, silpnaprotystė, sinonimas, konotacija, Tarptautinė ligų klasifikacija.

ABSTRACT

This article presents the Lithuanian terminology used to name intellectual disability and its levels in the 20th century and early 21st century, and reviews the terms denoting the same disorder and its levels in the International Classification of Diseases (ICD). It explains what factors led to the change of the terminology in this field and what causes determined the emergence of at least four terms, which are currently synonymously used in official Lithuanian documents, public and scientific discourses and in practice to name intellectual disability: *intelekto sutrikimas* (disorder of intellect), *intelekto negalia* (intellectual disability), *protinis atsilikimas* (mental retardation), and *silpnaprotystė* (feeble-mindedness). Moreover, the article examines the possible impact of each of these terms on societal attitudes toward the group of individuals with this disorder.

KEYWORDS: disorder of intellect, intellectual disability, mental retardation, feeble-mindedness, synonym, connotation, International Classification of Diseases.

IVADINĖS PASTABOS

Tarptautinių intelekto sutrikimą įvardijančių terminų, kurie daugiausia formavosi graikų ir lotynų kalbų pagrindu, nuoseklesnio vartojimo ir įsitvirtinimo medicinos ir kitų sričių kalboje pradžia galima laikyti XIX a. vidurį, o atitinkamos lietuviškos terminijos ištakos siekia tarpukario Lietuvą. XX a. antrojoje pusėje, šalia tradicinės biomedicininės intelekto sutrikimo kaip ligos ir smegenų defekto sampratos, susiformavus požiūriui į šį kognityvinį ypatumą kaip į socialinį fenomeną, kurį iš esmės ir sukuria tam tikro laikotarpio visuomenės normos ir ne normos skiriamųjų ribų suvokimas, buvo atkreiptas dėmesys į intelekto sutrikimą ir jo lygius įvardijančių terminų etinius aspektus. Gydytojų, pedagogų, socialinių darbuotojų, nevyriausybinių organizacijų atstovų, intelekto negalią turinčių asmenų globėjų ir artimųjų pastangos lėmė, kad šios srities terminija keitėsi, buvo ir tebėra ieškoma neutralaus, tikslaus, o svarbiausia – pagarbaus šios būklės ir asmenų, kuriems ji būdinga, įvardijimo.

Lietuvoje pasenusių, įžeidžių, papildomų konotacijų sukompromituotų terminų socialinę žalą, jų ryšį su stigma ir atskirtimi pabrėžia teisininkai (Benkunskas 2012), gydytojai psichiatrai (Pūras 2015: 69), komunikacijos specialistai (Jurčiukonytė 2007: 11–14), apskritai apie pagarbaus negalią turinčių asmenų ir kitų pažeidžiamų grupių pavadinimo būtinybę kalba negalios tyrėjai (Ruškus 2019), Europos Sąjungos institucijų darbuotojai (Ištraukioji komunikacija 2018). Daugeliu atvejų šias įžvalgas paskatino užsienio mokslininkų atliktų tyrimų rezultatai. XX a. antrojoje pusėje, ypač nuo aštuntojo dešimtmečio, gydytojai, negalios studijų teoretikai ir kitų socialinių mokslų atstovai pradėjo tirti neetiškų, netikslų, šiuolaikinės intelekto sutrikimo sampratos neatitinkančių terminų vartojimą ir pabrėžė poreikį juos keisti (Mercer 1973: 27–28; Taylor 1996: 4–13; Shalock, Luckasson, Shogren ir kt. 2007: 116–124; Taylor 2008: XV; Salvador-Carulla, Bertelli 2008: 10–16; Wehmeyer, Buntinx, Lachapelle, Luckasson 2008: 311–318; Salvador-Carulla, Reed, Vaez-Azizi ir kt. 2011: 175–180; Nash, Hawkins, Kawchuk, Shea 2012: 71; Harris 2013: 260–262; Tassé, Mehling 2015: 2–12 ir kt.).

Ir nors tiek lietuvių, tiek kitų kalbų aptariamąsios srities terminija, dažniausiai visuomenės raidos tendencijų paskatinta, keitėsi, varijavo, jai buvo (ir yra) būdinga sinonimija, iki šiol ji nėra sulaukusi atidesnio ter-

minologų lingvistų žvilgsnio. Šiame straipsnyje siekiama į intelekto sutrikimui ir jo lygiams pavadinti vartojamus terminus, jų kilmę, darybą, kaitą, sinonimiją pažvelgti iš lingvisto perspektyvos, tuo pat metu nepaliekant nuošalyje ir socialinių aspektų – šių terminų galimos įtakos socialinėms nuostatoms ir, atvirkščiai, visuomenės etinių nuostatų įtakos aptariamų terminų kaitai.

Straipsnyje daugiausia dėmesio skiriama dabartiniu metu, t. y. paskutiniaisiais dviem šio amžiaus dešimtmečiais, Lietuvoje intelekto sutrikimui ir jo lygiams pavadinti vartojamiems terminams, drauge, siekiant suvokti dabartinės situacijos prielaidas, aptariami ir XX a. Lietuvoje bei Tarptautinėje ligų klasifikacijoje intelekto sutrikimui žymėti vartoti terminai. Taigi, šio tyrimo tikslas – pristatyti lietuviškos intelekto sutrikimą ir jo lygius įvardijančios terminijos kaitą XX–XXI a. pirmaisiais dešimtmečiais ir nustatyti šią kaitą skatinusius veiksnius. Tikslui įgyvendinti išsikelti šie uždaviniai: 1) apžvelgti XX–XXI a. pradžioje Lietuvoje trijų sričių (medicinos, švietimo ir teisės) mokslo literatūroje, teisės aktuose, teismų nutartyse ir oficialiose pažymose intelekto sutrikimui ir jo lygiams pavadinti vartotus terminus; 2) nurodyti, kokie terminai tiriamuoju laikotarpiu aptariamam sutrikimui ir jo lygiams žymėti buvo vartojami angliškoje Tarptautinės ligų klasifikacijos versijoje, ir ištirti šių terminų poveikį pasirenkant lietuviškus atitikmenis; 3) nustatyti pastaraisiais dviem dešimtmečiais vartojamų lietuviškų sinoniminių intelekto sutrikimą ir jo lygius įvardijančių terminų vartojimo sritis ir sinonimiją lėmusias priežastis; 4) atlikti terminų semantinę analizę ir ja remiantis spręsti apie galimą atskirų terminų įtaką socialinėms nuostatoms. Darbe taikomi aprašomasis, semantinės analizės ir apklausos metodai. Tyrimo šaltinius daugiausia sudarė lietuviški psichiatrijos, teismo psichiatrijos ekspertizės ir specialiosios pedagogikos vadovėliai, monografijos, žodynai ir enciklopedijos, taip pat 2005–2020 m. Lietuvos teismų priimtose nutartys, kurių subjektas yra intelekto sutrikimą turintis asmuo, Lietuvos Respublikos kodeksų straipsniai, kuriuose reglamentuojamas intelekto sutrikimą turinčių asmenų veiksnumas ar nepakaltinamumas, įvairios medicinos ir švietimo įstaigų vaikams, turintiems intelekto sutrikimą, išduodamos oficialios pažymos, vienuolika angliškos Tarptautinės ligų klasifikacijos redakcijų, šeštoji prancūziška, dešimtoji lietuviška ir rusiška Tarptautinės ligų klasifikacijos redakcija.

1. SINONIMINIAI TERMINAI: DABARTINĖS SITUACIJOS IŠTAKOS

1.1. Intelzekto sutrikimo sąvokos ir termino santykis

Anot vaikų raidos specialistų, didelę dalį mokslo apie protinį atsilikimą (intelektu sutrikimą – *aut. past.*) istorijos apima mažiausiai stigmatizuojančio termino, apibrėžiančio šią būklę, paieškos (Vaikų raidos sutrikimai 2003: 208). Būtent šis teiginys paliečia esminius probleminius aptariamąsios srities aspektus, kuriuos bus bandoma atskleisti ir šiame straipsnyje: 1) terminas glaudžiai susijęs su juo žymima sąvoka: keičiantis sąvokai ieškota ir kito termino jai įvardyti, ir atvirkščiai – dėl tam tikrų priežasčių keičiamas terminas keitė ir juo žymimą turinį; 2) nagrinėjama terminais pavadintos būklės asmenys visuomenėje nuolatos patirdavo atskirtį, stigmą, o vienas iš atskirtį lemiančių veiksnių yra ir šių asmenų bei jų būklės pavadinimai.

Pradedant trumpą dabar intelekto sutrikimui ir jo lygiams pavadinti vartojamų lietuviškų terminų istorinę apžvalgą, svarbu pabrėžti, kad šių terminų kaitos neįmanoma paaiškinti visiškai atsiribojant nuo intelekto sutrikimo sąvokos raidos, požiūrių į šią būklę kaitos ir apskritai visuomenėje vykstančių socialinių pokyčių, tad šiuo atveju aptariant terminų istoriją bus paminėti ir jai įtakos turėję tiek lingvistiniai, tiek socialiniai veiksniai. Kadangi išsami tiriamosios srities terminijos diachroninė analizė nėra šio straipsnio tikslas, bus apsiribota tik šiuo metu vartojamų ir aktualių terminų ištakomis, tikintis ten nustatyti ir dabartinių terminų sinonimijos prielaidas.

Šioje vietoje reikėtų trumpai pristatyti, kas įvardijama straipsnyje tiriamais terminais, t. y. apibūdinti intelekto sutrikimo sąvoką. Intelzekto sutrikimu laikoma įgimta arba iki trejų metų pasireiškianti būklė, paprastai trunkanti visą žmogaus gyvenimą. Ji gali būti nustatoma kaip vienintelis pagrindinis asmens raidos sutrikimas arba kaip gretutinis įvairių kitų raidos sutrikimų, ligų, sindromų sutrikimas. Šiai būklei būdingi riboti intelektiniai gebėjimai (intelektu koeficientas (toliau – IQ) lygus 70-iai ar mažiau taškų¹ pagal individualiai atliktą standartizuotą intelekto tyrimo testą) ir adaptyviosios veiklos trūkumai (nustatomi socialinės adaptacijos tyrimo metu), sutrikimas pasireiškia asmens pažintinių, kalbinių, motorinių ir socialinių gebėjimų sutrikimais. Aptariamo sutrikimo lygiai įvairuoja nuo nedidelio iki labai didelio (Giedrienė 2015: 207; Mačiulis, Šurkus, Lapytė 2017: 243).

¹ Intelzekto koeficientas nėra procentinė intelekto išraiška.

Apskritai nuostatos, kas yra intelektas, koks jis turėtų būti, taip pat IQ taškų skiriamoji riba tarp normos ir sutrikimo, istoriškai kito², drauge šių nuostatų kaita veikė ir sutrikimui pavadinti vartojamus terminus.

Sovietmečiu ir 1990–2020 m. laikotarpiu oficialiuose Lietuvos dokumentuose, įvairiuose mokslo ir praktikos darbuose, vadovėliuose intelekto sutrikimas vadintas *protiniu nepakankamumu*, *intelektu nepakankamumu*, *protiniu nenormalumu*, *intelektu yda*, *intelektu defektu*³, *oligofrenija*, *silpnaprotyste*, *įgimta silpnaprotyste*, *protiniu atsilikimu*, *psichiniu infantilizmu*, *intelektu nepilnavertiškumu*, *intelektu nevisavertiškumu*, *proto negalia*, *intelektu negalia*, intelekto sutrikimo lygiai – *debilumu*, *imbecilumu*, *idiotija*, *moronu*, o asmenys, kuriems būdingas intelekto sutrikimas, – *debilais*, *imbecilais*, *idiotais*, *silpnapročiais*, *protiškai atsilikusiais*, *protiškai atsilikusiais individualais*, *protiškai atsilikusiais vaikais*, *psichikos invalidais*, *oligofrenais*. Dalis šių terminų – *intelektu nepakankamumas*, *intelektu yda*, *psichinis infantilizmas*, *intelektu nepilnavertiškumas*, *intelektu nevisavertiškumas*, *psichikos invalidas* – vėliausiai pavartoti prieš du dešimtmečius išleistuose darbuose, todėl traktuojami kaip neaktualūs dabartinei vartosenai, šiuo metu nelaikomi termino *intelektu sutrikimas* ir *intelektu sutrikimą turinčio asmens* sinonimais ir toliau straipsnyje nenagrinėjami.

Ilgą laiką *intelektu sutrikimas* buvo laikomas liga, vienos iš medicinos sričių – psichiatrijos – tyrimo objektu, tad ir pirmųjų šios sąvokos terminų autoriai buvo psichiatrai. Prancūzų gydytojas Philippe'as Pinelis 1809 m. savo psichikos ligų klasifikacijoje nurodė ir aprašė sutrikimą, kurį pavadino *idiotizmu* (pranc. *idiotisme*). P. Pinelio mokinyss psichiatras Jeanas Etienne'as D. Esquirolis po kelerių metų atsisakė termino *idiotizmas* ir išskyrė du atskirus vienetus – *idiotiją* (pranc. *idiotie*) ir *imbecilumą* (pranc. *imbécillité*), be to, juos dar suskirstė į lygius pagal sunkumo laipsnį (du imbecilumo ir tris idiotijos lygius) (Binet, Simon 1904: 168–172). Dar vieną ilgą laiką psichikos sutrikimų klasifikacijose ir nomenklatūrose įsigalė-

² Kiek tiksliai procentų asmenų Lietuvoje šiuo metu būdingas intelekto sutrikimas, nėra žinoma. Remiantis įvairiais šaltiniais, tai sudaro 1–4 proc. populiacijos. Pavyzdžiui, Higienos instituto duomenimis, 2019 m. 4,4 proc. Lietuvos vaikų nustatytas protinis atsilikimas (intelektu sutrikimas – *aut. past.*) ir psichologinės raidos sutrikimai (Našlėnė, Petrauskaitė, Želvienė 2020: 66). Vis dėlto nėra patikslinta, kokią dalį iš šios sutrikimų grupės sudaro intelekto sutrikimas ir kokią – psichologinės raidos sutrikimai (pavyzdžiui, mokymosi gebėjimų raidos sutrikimai, įvairiapusiai raidos sutrikimai ir kt.). Manoma, kad intelekto sutrikimas, t. y. būklė, kai intelekto koeficientas mažesnis nei 70, būdingas kiek daugiau nei 2 proc. pasaulio žmonių (Valionienė 2021: 14).

³ Būtina patikslinti, kad kai kuriuose darbuose intelekto nepakankamumu, intelekto yda, intelekto defektu vadinamas intelekto sutrikimas, o kituose – šio sutrikimo požymis, simptomas.

jusį *oligofrenijos* (gr. *oligos* – negausus, mažas + gr. *phrēn* – protas) terminą, skirtą intelekto sutrikimui žymėti, 1915 m. pasiūlė vokiečių psichiatras Emilis Kraepelinas (Kriščiūnas 2002: 138).

XX a. vienas reikšmingiausių dokumentų, padėjęs daugelyje pasaulio šalių įtvirtinti vienodą ligų klasifikaciją ir terminiją, buvo maždaug kas dešimtmetį atnaujinama tarptautinė statistinė ligų klasifikacija *International Classification of Diseases* (toliau – ICD). Penkiuose pirmuosiuose ICD leidimuose, arba redakcijose, galiojusiose 1900–1947 m., buvo išvardytos tik mirties priežastimi galinčios būti ligos. Rengiant šeštąją ICD leidimą (1948 m.) Tarptautinę ligų klasifikaciją ir jos redagavimą perėmė tuo metu įkurta Pasaulio sveikatos organizacija (toliau – PSO), nuo tada į tarptautinį ligų vadovą įtraukiamos ir mirties nesukeliančios ligos. ICD-6 tapo pirmąja klasifikacija, kurioje buvo išskirtas atskiras psichikos sutrikimų skyrius (Bunevičius 1997: 882).

Nors vienas iš ICD tikslų buvo sukurti galimybę palyginti įvairių pasaulio šalių sveikatos apsaugos informaciją ir ją dalytis pasitelkus vienodą terminiją, vis dėlto ICD įtaka tiek nacionalinėms ligų klasifikacijoms, tiek jose vartojamiems terminams iki XX a. 8–9 dešimtmečių nebuvo didelė. Kadangi PSO rengiamas ICD buvo ne privalomo, o rekomendacinio pobūdžio dokumentas, ne visos šalys narės jį naudojo, pavyzdžiui, 1959 m., praėjus beveik šešiams dešimtmečiams nuo pirmosios ICD pasirodymo, savo reikmėms šią klasifikaciją buvo adaptavusios tik Suomija, Naujoji Zelandija, Peru, Tailandas ir Didžioji Britanija. Kitos šalys ją taikė tik iš dalies (kai kuriuos priedus) arba tik statistikos tikslais (Stengel 1959: 604). Daugelio šalių medikai praktikoje naudojos savo šalyje patvirtintomis klasifikacijomis, kurių autoriai dažniausiai būdavo atitinkamos srities autoritetai – gydytojai, parengę ir paskelbę vadovėlių, monografijų ir pan. XX a. paskutiniaisia dešimtmečiais – informacinių technologijų, skaitmenizavimo ir tarptautinių registrų sudarymo laikais – vis daugiau valstybių pradėjo naudotis ICD – verstitį ją į nacionalines kalbas, adaptuoti atsižvelgdamos į savo šalies poreikius, drauge naudoti ir jos teikiamą kodavimo sistemą. Kadangi nacionalinių klasifikacijų ir pradėtos taikyti ICD terminija neretai skyrėsi, praktikoje dėl šios priežasties pagausėjo sinoniminių terminų – tai pasakytina ir apie psichiatrijos, kurios tyrimo objektas ilgą laiką buvo ir intelekto sutrikimas, terminiją. Tad šiame skyriuje toliau bus aptariami XX a. Lietuvoje intelekto sutrikimui ir jo lygiams pavadinti vartoti terminai, juos lyginant su atitinkamu laikotarpiu Tarptautinės ligų klasifikacijos (angliškos versijos, o vėliau – ir lietuviškos) rekomenduojamais terminais.

1.2. Intelektų sutrikimų ir jo lygių įvardijančių terminų vartosenos Lietuvoje ir Tarptautinėje ligų klasifikacijoje apžvalga

Kalbant apie intelekto sutrikimo ir jo lygių klasifikaciją ir terminiją Lietuvoje, matyti, kad iki XX a. pabaigos šalies gydytojai tiek praktikoje, tiek mokslo darbuose buvo linkę remtis ne ICD rekomenduojama psichikos ir elgesio sutrikimų, tarp jų ir intelekto sutrikimo, klasifikacija ir terminija, o nacionaline sistema. XX a. pabaigoje, pradėjus naudotis adaptuota lietuviška ICD versija – Tarptautine ligų klasifikacija (toliau – TLK) ir jos kodavimo sistema, ne tik sveikatos apsaugos, bet ir kitose gyvenimo srityse išaugo tiek joje teikiamos ligų ir sutrikimų klasifikacijos, tiek ten vartojamos terminijos reikšmė. Būtina pabrėžti, kad tuo metu daugiausia painiavos intelekto sutrikimo ir jo lygių terminijoje kėlė ne tai, kad skirtinguose šaltiniuose tam pačiam sutrikimui įvardyti buvo vartojami skirtingi terminai, o tai, kad tiek TLK, tiek nacionalinė sistema taikė ir skirtingus psichikos ir elgesio sutrikimų klasifikacijos pagrindus, t. y. skyrėsi ne tik intelekto sutrikimui ir jo lygiams įvardyti vartoti terminai, bet ir pati jais įvardijama sąvoka – sutrikimas buvo priskirtas skirtingoms kategorijoms. Pavyzdžiui, ilgą laiką, nuo 1938 iki 1965 m., ICD intelekto sutrikimą įvardijo *mental deficiency* terminu (lietuviškuose tekstuose retkarčiais vartoti šio termino atitikmenys *intelektų nepakankamumas*, *intelektų deficitas*), tuo pat metu daugelyje šalių šiam sutrikimui pavadinti kaip diagnostinis terminas vartotas jau minėtas E. Kraepelino pasiūlytas *oligofrenijos* terminas. Negana to, ne vienoje šalyje šalia *oligofrenijos* vartoti ir jos nacionaliniai atitikmenys, funkcionavę kaip *oligofrenijos* sinonimai, pavyzdžiui: rusų *слабоумие*, vokiečių *Schwachsinn*, lietuvių (*įgimta*) *silpnaprotystė*, anglų *feeble-mindedness* ir t. t. Šių nacionalinių atitikmenų negalėtume traktuoti kaip *oligofrenijos* vertinių, nes minėti terminai intelekto sutrikimui įvardyti jau buvo vartojami iki 1915 m. (šiais metais, kaip minėta, E. Kraepelinas įvedė *oligofrenijos* terminą). Ir nors daugelyje mokslo darbų tiek *oligofrenija*, tiek jos nacionalinis atitikmuo buvo pateikiami kaip sinonimai, ilgainiui išryškėjo tokių sinoniminių terminų nevienoda semantinė apimtis. Taigi, skirtingai nuo tarptautinio termino *oligofrenija*, kuris buvo vartojamas viena – būtent šiame straipsnyje aptariama įgimto arba iki trejų metų įgyto intelekto sutrikimo, traktuojamo kaip raidos sutrikimas, – reikšme, lietuviška *silpnaprotystė* vartota mažiausiai trimis reikšmėmis: 1) kaip *intelektų sutrikimo* sinonimas; 2) kaip *demencijos* sinonimas; 3) o dažniausiai – kaip hiperonimas, arba platesnė kategorija, apimanti du skirtingus sutrikimus – *intelektų sutrikimą*, arba *įgimtą silpnaprotystę*, ir

demenciją, arba *įgytą silpnaprotystę*. Pastaroji klasifikacija iš esmės skyrėsi nuo ICD teikiamos klasifikacijos: tiek ICD, tiek jos lietuviškoje versijoje TLK intelekto sutrikimas (kol kas ten vadinamas *protiniu atsilikimu*) ir demencija yra atskiri savarankiški nozologiniai vienetai, o nacionalinėje lietuviškoje literatūroje abu šie sutrikimai priklauso tai pačiai vienai bendresnei kategorijai ir traktuojami kaip *silpnaprotystės* sindromai⁴. Tad, trumpai tariant, tiek ICD vartojamais terminais (angl. *mental deficiency*, *mental retardation*), tiek *oligofrenija* buvo įvardijama ta pati sąvoka, vis dėlto nacionaliniais oligofrenijos sinonimais, tarp jų ir silpnaprotyste, įvardijamos sąvokos priklausė kitam sistemos lygmeniui ir kitokiai sąvokų klasifikacijai.

Toliau trumpai chronologiškai apžvelgsime tiek ICD, vėliau – ir TLK, tiek lietuvių nacionalinės sistemos intelekto sutrikimui įvardyti vartotą terminiją.

1.2.1. 1900–1940 METAI

Pirmoji TLK redakcija ILCD-1⁵ pasirodė 1900 m., joje išvardyta tik 191 mirties priežastimi galinti būti liga, sutrikimas, trauma. Šioje redakcijoje intelekto sutrikimas dar nepaminėtas. Antrojoje klasifikacijos redakcijoje, patvirtintoje 1909 m., jau įvardyti tokie intelekto sutrikimai: *74A Idiocy, Imbecility*; *74B Cretinism* (atskirai ligų ir sutrikimų sąrašo pabaigoje paminėta ir senatvinė demencija: *154A Senile dementia*) (ILCD-2). Čia išryškėja ir visose vėlesnėse ICD redakcijose iki šių dienų išlaikyta klasifikacijos kryptis: intelekto sutrikimas ir demencija nėra vieno sutrikimo atšakos, jie kategorizuojami kaip atskiri vienetai, neturintys bendro klasifikacijos pagrindo. 1920 m. išleistoje trečiojoje klasifikacijos redakcijoje kaip intelekto sutrikimas ar jo lygis jau neminimas *kretinizmas*, lieka tik *idiotija* ir *imbecilumas*: *84(1) Idiocy, Imbecility* (ILCD-3). Dėl nežinomų priežasčių ketvirtojoje klasifikacijos redakcijoje, įsigaliojusioje 1929 m., nėra paminėtas joks sutrikimas, kurį galima būtų traktuoti kaip intelekto sutrikimą (ILCD-4). Penktoji klasifikacijos redakcija, galiojusi 1938–1948 m., bene trims dešimtmečiams (iki 1965 m., kai baigė galio-

⁴ Šią klasifikaciją galime matyti ir viename iš šiuolaikinių lietuviškų psichiatrijos vadovėlių aukštosios mokykloms (žr. Dembinskas 2003: 223–231).

⁵ Nuo 1900 m. rengiama Tarptautinė ligų klasifikacija apibendrintai šiame straipsnyje vadinama *International Classification of Diseases* ir trumpinama ICD, nors atskirų jos redakcijų pavadinimai įvairuoja: pirmoji–penktoji redakcijos vadinas *International List of Causes of Death*, šioje publikacijoje jos trumpinamos ILCD ir nurodomas redakcijos numeris, o nuo šeštosios redakcijos (1948 m., kai įtrauktos ne tik mirtį sukėlusios, bet visos tuo metu žinomos ligos) – *International Classification of Diseases* ir trumpinama ICD bei nurodomas redakcijos numeris.

ti ICD-7) šiame dokumente bendrai intelekto sutrikimo kategorijai įvardyti įtvirtino jau minėtą *mental deficiency* terminą (ILCD-5).

Taigi, pirmuosius penkis XX a. dešimtmečius Tarptautinėje ligų klasifikacijoje ICD intelekto sutrikimui ir jo lygiams įvardyti dažniausiai vartoti trys terminai – *mental deficiency* (liet. *intelekto nepakankamumas*), *idiocy* (liet. *idiotija*) ir *imbecility* (liet. *imbecilumas*). Šiuo laikotarpiu Lietuvoje atitinkamam sutrikimui pavadinti vartota terminija geriausiai atspindėta pirmajame lietuvių kalba išleistame psichiatrijos vadovėlyje *Įvadas į psichiatriją* (1935), kurio autorius – garsus tarpukario Lietuvos gydytojas psichiatras, Vytauto Didžiojo universiteto profesorius Juozas Blažys. Šiame vadovėlyje intelekto sutrikimą ir jo lygius autorius įvardija dviem sinoniminiais terminais – tarptautiniu *oligofrenija* ir lietuvišku jo atitikmeniu *silpnaprotybė*, o asmenį, kuriam būdingas šis sutrikimas, – *silpnapročiu*. Iš pateikto oligofrenijos, arba silpnaprotybės, apibrėžimo matyti, kad ši kategorija žymi būtent intelekto sutrikimą kaip raidos sutrikimą drauge su jo lygiais (formomis): „Oligofrenija yra bendras silpnaprotybės formų pavadinimas. Oligofrenija yra nepakankamas, labai skirtingas nuo normos, psichikos, ypač proto, išsiplėtojimas iš pat prigimties arba iš ankstyvos kūdikystės. Silpnaprotytis yra žmogus, kurio proto išsilavinimas žymiai atsilieka nuo jojo amžiaus“ (Blažys 1935: 4–5). Demencija aprašoma atskirame skyriuje, tačiau ir jai, kaip oligofrenijai, anot autoriaus, būdingas „proto silpnumas“: „Įgytasis proto silpnumas, kaip smagenų pakenkimo ir psichinės ligos pasėka, vadinama demencija (*dementia*)“ (Blažys 1935: 167). Taigi, šiame vadovėlyje tiek *oligofrenijos*, tiek *silpnaprotybės* terminai vartojami sinonimiškai ir žymi tą pačią sąvoką – intelekto sutrikimą. Be to, šiame vadovėlyje J. Blažys intelekto sutrikimo lygius įvardijo jau ne vieną dešimtmetį pasaulio psichiatrų iki tol vartotais terminais: „Sunkiausias silpnaprotybės laipsnis – *idiotizmas*, <...> kiek lengvesnio laipsnio – *imbecilitas* <...> ir lengviausio – *debilitas*“ (Blažys 1935: 160). Ir nors oligofrenija ir demencija aprašyti atskiruose skyriuose, vis dėlto ir čia išskirtas šiuos sutrikimus siejantis bendras požymis, simptomas – „proto silpnumas“, veikiausiai vėliau ir tapęs šias dvi skirtingas kategorijas vienijančiu pagrindu, leidusiu du atskirus sutrikimus traktuoti kaip silpnaprotytės atmainas⁶.

⁶ Pažymėtina, kad šis straipsnis rengtas COVID-19 pandemijos metu. Dėl Lietuvos bibliotekose ir archyvuose galiojusių griežtų karantino reikalavimų buvo itin apribota prieiga prie tarpukario ir ankstesnio meto Lietuvos terminijos išteklių, tad šio laikotarpio šaltinius iš esmės sudaro tik vienintelis tuo metu pasirodęs psichiatrijos vadovėlis. Ateityje, atšaukus karantino reikalavimus, straipsnio autorė tikisi atlikti išsamią šiuo laikotarpiu intelekto sutrikimui ir jo lygiams įvardyti vartotų terminų apžvalgą.

1.2.2. 1940–1999 METAI

Tiek šeštojoje (1948 m.), tiek septintojoje (1955 m.) ICD redakcijose intelekto sutrikimo kategorijai įvardyti vartojamas jau penktojoje klasifikacijos redakcijoje pasirodęs terminas *mental deficiency* (liet. *intelektų nepakankamumas*), o šio sutrikimo lygiams, nustatomiems pagal IQ koeficientą ir kitus duomenis, pavadinti vartojami terminai *idiocy*, *imbecility*, *moron*, *mongolism*. Lengviausiam intelekto sutrikimo lygiui, įvardytam *moron* terminu, kaip paaiškinamasis pasitelktas sinoniminis terminas *feeble-mindedness*, o štai oligofrenijos terminu šioje klasifikacijoje įvardyta tik viena netipinė intelekto sutrikimo kategorijos atšaka *phenylpyruvic oligophrenia* (intelektų sutrikimas, atsirandantis dėl paveldimos medžiagų apykaitos ligos fenilketonurijos) (ICD-6; ICD-7; plačiau žr. MIS 1957: 123–124). Šiose dviejose tarptautinės klasifikacijos redakcijose vartojama terminija itin išryškino tarptautinės ir nacionalinių sistemų vartojamų sąvokų klasifikacijų netolygumus, pavyzdžiui, tokiais terminais kaip *oligofrenija* ir *silpnaprotystė* (angliškas atitikmuo *feeble-mindedness*) daugelyje nacionalinių sistemų, tarp jų ir Lietuvos, buvo įvardijama visa intelekto sutrikimo kategorija, o tarptautinėje klasifikacijoje šiais terminais buvo pavadintos atskiros smulkios intelekto sutrikimo subkategorijos (pvz., *oligofrenija*) arba jie buvo pavartoti intelekto sutrikimo lygių apibrėžtyse kaip paaiškinamieji žodžiai, žymintys tam tikram sutrikimo lygiui būdingą simptomą (pvz., angl. *feeble-mindedness*, liet. *silpnaprotystė*).

Ilgainiui, nuo XX a. vidurio, daugelio kalbų viešajame diskurse, buitinėje kalboje tarptautiniai medicinos terminai, skirti intelekto sutrikimo lygiams ir juos turintiems asmenims žymėti, pradėti vartoti kitomis reikšmėmis. *Debilumas*, *idiotija*, *idiotizmas*, *imbecilumas* tapo kvailumo, o *debilai*, *idiotai* ir *imbecilai* – kvailai, netinkamai, nelogiškai mąstančių ir besielgiančių žmonių metaforomis, vartojamomis išskirtinai neigatyviame kontekste, siekiant pažeminti taip įvardijamą subjektą⁷. Taigi, gana siauroje profesinėje srityje vartoti terminai iš esmės buvo determinizuoti – pradėti vartoti kita papildoma leksine reikšme su itin neigiama konotacija. Neilgai trukus antrosios reikšmės įžaidi, nuvertinanti, nepagarbi kono-

⁷ Anot Leo Kannerio, sudėtinga nustatyti, kada tiksliai graikų kilmės žodis *idiotas* (gr. *idiōtēs*) pradėtas vartoti dabar žinomomis reikšmėmis. Graikų antikiniuose rašytiniuose šaltiniuose fiksuojama tokia *idioto* semantikos kaita: „privatus asmuo“ → „paprastas žmogus“ → „pasaulietis, neturintis profesinių žinių“ → „neišmanantis, prastai informuotas žmogus“. Pagaliau – o tai jau nėra paliudyta senojoje graikų literatūroje – *idiotas* įgavo specifinių psichinio defekto konotacijų (Kanner 1967: 4–5).

tacija pradėta asocijuoti ir su pirmąja – terminologine – reikšme bei su žyminio denotatu – tam tikrais intelekto ypatumais pasižyminčia asmenų grupe. Toks papildomas reikšmės atspalvis terminams, apibūdinantiems, istoriškai žvelgiant, nuolatos buvus socialiai pažeidžiamą grupę, tapo kliūtimi plėtotis nuo praėjusio amžiaus vidurio besiformuojančiam kitokiam – humanistiniam, į sugyvenimą kartu visiems ir visokiems visuomenės nariams nukreiptam, ne visuomenę rūšiuojančiam ir grupuojančiam, o integruojančiam – požiūriui, todėl atsirado sąmoningų pastangų atsisakyti įžeidžių šio sutrikimo bei jį turinčio asmens pavadinimų ir rasti mažiausiai stigmatizuojantį terminą. 1961 m. Amerikos protinio atsilikimo asociacija (angl. *American Association on Mental Retardation*) intelekto sutrikimui pavadinti įvedė naują terminą – *mental retardation*. Labai greitai šį terminą perėmė ir Amerikos psichiatrų asociacija (angl. *American Psychiatric Association*). *Mental retardation* (liet. *protinis atsilikimas*) tuo metu pakeitė tokius pasenusius terminus kaip *feeble-mindedness* (liet. *silpnaprotystė*), *idiocy* (liet. *idiotija*) ir *mental subnormality* (liet. *protinis nenormalumas*), kurie jau buvo tapę pejoratyvais (Harris 2013: 260).

Šis vienas reikšmingiausių intelekto sutrikimo terminijos istorijos pokyčių atsispindėjo ir 1965 m. pasirodžiusioje ICD-8 redakcijoje. Čia pradėta vartoti terminija persikėlė tiek į ICD-9 redakciją (įsigaliojo 1976 m.), tiek į ICD-10 redakciją (įsigaliojo 1989 m.), kuria tebesinaudojama iki šiol. Taigi, daugiau nei prieš pusę amžiaus PSO pastangomis iš Tarptautinės ligų ir sveikatos sutrikimų klasifikacijos buvo išbraukti ir pakeisti kitais tokie pasenę terminai: visai intelekto sutrikimo kategorijai žymėti – *mental deficiency* (liet. *intelektų nepakankamumas*) pakeistas *mental retardation* (liet. *protinis atsilikimas*); skirtingiems intelekto sutrikimo lygiams įvardyti – *idiocy*, *imbecility*, *moron*, *borderline intelligence*, *mongolism*, *other and unspecified types* pakeisti *borderline* (liet. *ribinis*), *mild* (liet. *lengvas*), *moderate* (liet. *vidutinis*), *severe* (liet. *sunkus*), *profound* (liet. *labai sunkus*), *unspecified* (liet. *nepatikslintas*) *mental retardation* (liet. *protinis atsilikimas*). Kadangi ilgą laiką ICD buvo menkai naudojama įvairių šalių praktikoje, tad vien tik pasirodžiusi atnaujinta klasifikacija nepaspartino jos autorių siekiamų pokyčių gana inertiškose tiek visuomenės požiūrio, tiek kalbos vartosenos, tiek ir sveikatos apsaugos plotmėse. Nacionalinėse sistemose dar ilgą laiką buvo vadovaujamosi savita sutrikimų klasifikacija ir jiems pavadinti skirta terminija, ir todėl tokie terminai kaip *idiotija*, *imbecilumas*, *debilumas*, *idiotas*, *imbecilas*, *debilas* intelekto sutrikimo lygiams ir juos

turintiems asmenims pavadinti medicinos, specialiosios pedagogikos ir joms giminingų sričių kalboje buvo vartojami iki pat XX a. pabaigos. Čia reikėtų atidžiau žvilgtelėti, kokiais terminais XX a. antrojoje pusėje intelekto sutrikimas ir jo lygiai buvo įvardijami lietuvių gydytojų, pedagogų ir kitų specialistų darbuose.

Aptariant intelekto sutrikimą ir jo lygius įvardijančių terminų vartoseną Lietuvoje nuo XX a. penktojo iki dešimtojo dešimtmečio pabaigos (1940–1999), parankiausia šį laikotarpį dar suskaidyti į tris etapus: 1940–1970; 1971–1990; 1991–2000.

Kalbant apie pirmąjį etapą (1940–1970) pabrėžtina, kad Lietuva didžiąją šio laikotarpio dalį priklausė Sovietų Sąjungai, tad čia vadovautasi ta terminija, kuri oficialiai buvo vartojama Sovietų Sąjungos psichiatrijos autoritetų. Aptariamuoju laikotarpiu pasaulyje galiojo ICD šeštoji ir septyntoji redakcijos, kuriose visa intelekto sutrikimo kategorija vadinta *mental deficiency* (liet. *intelektų nepakankamumas*) terminu, tačiau, kaip jau minėta, praktikoje ICD šiuo periodu naudojosi itin mažai šalių, tad ir šis terminas tiek Lietuvoje, tiek apskritai Sovietų Sąjungoje vartotas gana retai. Sovietų Sąjungoje tuo metu buvo įsitvirtinusios dvi psichikos ligų ir sutrikimų klasifikacijos: (1) Kerbikovo, Ozeretskio, Popovo bei Snežnievskio ir (2) Giljarovskio (Stengel 1959: 606). Pernelyg nesigilinant į šių klasifikacijų skirtumus, pažymėtina tik tiek, kad intelekto sutrikimas abiejų klasifikacijų autorių buvo įvardijamas tuo pačiu *oligofrenijos* terminu, be to, oligofrenija, remiantis vienu bendru simptomu (*proto silpnumu*) su demencija, sinonimiškai dar įvardyta kaip įgimta silpnaprotystė (rus. *врожденное слабоумие*), o demencija – kaip įgyta silpnaprotystė (rus. *приобретённое слабоумие*) (Гиляровский 1954: 500; Кербиков ir kt. 1968: 394–395).

Nepaisant to, kad šiuo laikotarpiu apibendrinančioji intelekto sutrikimo kategorija vadinta skirtingais terminais – *intelektų nepakankamumu* ICD, o įvairių šalių nacionalinėse sistemose – *oligofrenija*, be to, be *oligofrenijos*, vartoti ir kiti sinoniminiai terminai (pvz., Lietuvoje – *silpnaprotystė*), intelekto sutrikimo lygiai tiek ICD, tiek įvairiose šalyse įvardyti tais pačiais pagrindiniais trimis *idiotijos*, *imbecilumo* ir *debilumo* terminais. Būtina atkreipti dėmesį, kad angliškoje ICD versijoje lengvam intelekto sutrikimo lygiui pavadinti vartotas *moron* terminas, o kita oficialia PSO kalba – prancūzų – išleistoje versijoje šis lygis įvardijamas kaip *debilite mentale* (MCS 1950: 114), taigi matyti, kad nacionalinėje lietuviškoje klasifikacijoje įsitvirtino prancūziškos ICD versijos intelekto sutrikimo lygių terminija.

Lietuvoje iš karto po Antrojo pasaulinio karo (1947 m.) studentams medikams išleistame vadovėlyje *Nervų ligos* profesorius Lazaris Gutmanas trumpai aprašė ir oligofreniją, išskirdamas tris jos laipsnius – *debilitas*, *imbecilitas*, *idiotia*. Terminologiniu aspektu šis darbas reikšmingas tuo, kad čia kaip *oligofrenijos* sinonimas keletą kartų pavartotas terminas *protinis atsilikimas* (Gutmanas 1947: 345), kuris vėliau, iki devintojo dešimtmečio, lietuvių darbuose buvo itin retai vartojamas. 1959 m. iš rusų kalbos išverstame medicinos mokykloms skirtame vadovėlyje *Nervų ir psichinės ligos*, lygiai taip pat kaip ir ankstesniame darbe, kaip pagrindinis, antraštinis terminas intelekto sutrikimui įvardyti vartojamas *oligofrenijos* terminas, o kaip sinoniminiai terminai teikiami *psichinis atsilikimas*, *protinio vystymosi atsilikimas* ir *įgimta silpnaprotystė* (Michejevas, Nevzorova 1959: 216–218). 1966 m. išleistame paskaitų konspekte lietuvių psichiatriė Aldona Lapytė pateikė lakonišką intelekto sutrikimo apibrėžimą ir įtvirtino tokią jo klasifikaciją bei terminiją, kuri mažai pakitusi išliko ir dviem vėlesniais toliau aptariamais laikotarpiais, iki 2000 m.: „Silpnaprotystė yra intelekto sutrikimas, pasireiškiantis jo nepakankamumu. *Silpnaprotystė gali būti įgimta ir įgyta. Įgimta silpnaprotystė – oligofrenija*. <...> Sunkiausia jos forma yra *idiotija*. <...> *Imbeciliškumas* yra lengvesnio laipsnio silpnaprotystė. <...> Lengviausias silpnaprotystės laipsnis yra *debiliškumas*. <...> Įgyta silpnaprotystė – demencija“ (išskirta straipsnio aut. D. G.) (Grigas, Jocevičienė, Lapytė, Ostrauskas 1966: 112–113).

Vėlyvojo sovietmečio laikotarpiu (1971–1990), lyginant su anksčiau pristatytuoju, pasirodė kur kas daugiau leidinių, kuriuose iš dalies aptariama ir intelekto sutrikimo tema, taigi šiuo metu išryškėjo būtent lietuviškos psichiatrijos mokyklos požūris į intelekto sutrikimą, taip pat ir vartojamos terminijos tendencijos. Šiuo etapu jau buvo galutinai įsitvirtinusi klasifikacijos kryptis intelekto sutrikimą traktuoti kaip vieną iš silpnaprotystės atmainų, taigi silpnaprotystė buvo skirstoma į *įgimtą silpnaprotystę*, kuri sinonimiškai dar vadinta *oligofrenija*, ir *įgytą silpnaprotystę*, arba *demenciją*. Įgytosios silpnaprotystės, arba oligofrenijos, lygiai vadinti *idiotija*, *imbecilumu* ir *debilumu* (Grigas, Jocevičienė, Lapytė, Ostrauskas 1972: 128, 172–174; Medicinos terminų žodynas 1980: 135, 139, 265, 266, 389; Dembinskas, Eglytis 1985: 133–137). Asmenys, kuriems būdingas intelekto sutrikimas, vadinami *oligofrenais* (Goštautas, Dembinskas, Pilkauskienė 1979: 6), *idiotais*, *debilais*, *imbecilais* (Dembinskas, Eglytis 1985: 134–135 ir kitur).

Čia reikėtų priminti, kad aptariamuoju laikotarpiu (nuo 1965 m. iki šių dienų) ICD intelekto sutrikimų kategorijai (t. y. intelekto sutrikimui su visais jo lygiais) įvardyti vartojamas terminas, kurio pagrindinis dėmuo yra *retardacija* (angl. *mental retardation*, pranc. *retard mental*). 1975 m. ICD-9 V (psichiatrijos) skyrius išverčiamas į rusų kalbą ir adaptuojamas naudoti Sovietų Sąjungoje (Bunevičius 1997: 883). ICD esantis terminas *mental retardation* į rusų kalbą neverčiamas, o sąvokai įvardyti pritaikomas jau kalboje esantis ir vartojamas *умственная отсталость*, be to, Lietuvoje irgi vis dažniau pradedamas vartoti esamas pastarojo termino vertinys iš rusų kalbos *protinis atsilikimas*, taigi ir čia neverčiama iš anglų ar prancūzų kalbų, o vadovaujamosi rusiška ICD versija, nes veikiausiai originalios ICD versijos anglų ar prancūzų kalbomis Lietuvos specialistams apskritai tuo metu buvo neprieinamos⁸. *Protinis atsilikimas* kaip oligofrenijos sinonimas pavartotas jau minėtame 1947 m. L. Gutmano darbe, o aptariamuoju laikotarpiu (1971–1990) šis terminas dažniau pasirodo ne medikų darbuose, o leidiniuose, skirtuose specialiesiems pedagogams ir logopedams. Dalyje publikacijų, pavyzdžiui, Jūratės Daulenskienės *Oligofrenijos klinikoje* (1981), intelekto sutrikimas pramaišiui vadinamas tiek *silpnaprotyste*, tiek *oligofrenija*, tiek *protiniu atsilikimu* (Daulenskienė 1981: 3–23), tačiau esama darbų, kur tokiu atveju minimas tik *protinis atsilikimas* (Danilavičius 1973: 22). Įdomus šio laikotarpio faktas, kad viename pedagogams defektologams skirtame leidinyje bandyta atskirti oligofrenijos ir protinio atsilikimo sąvokas (oligofrenija apibrėžta kaip sutrikimas, atsirandantis iki vaikui pradėdant kalbėti, o protinis atsilikimas apimęs tiek oligofreniją, tiek ir kitas liguistas nervų sistemos būsenas) (Vaikų vystymosi sutrikimai 1978: 48), taigi čia terminai *oligofrenija* ir *protinis atsilikimas* traktuojami ne kaip sinonimai, o kaip hiperonimas (*protinis atsilikimas*) ir vienas iš hiponimų (*oligofrenija*). Vėlesniuose darbuose daugiau neužfiksuota nei tokių šių sąvokų apibrėžimų, nei tokio šių terminų santykio.

Paskutiniu XX a. ir kartu pirmuoju Nepriklausomos Lietuvos dešimtmėčiu (1991–2000) iš esmės tęsėsi jau prieš tai aptartuoju laikotarpiu fiksuotos intelekto sutrikimui ir jo lygiams skirtų terminų sinonimijos situacija. 1991–1993 m. išleistoje *Medicinos enciklopedijoje* intelekto sutrikimas nuosekliai vadinamas *oligofrenija* ir traktuojamas kaip silpnapro-

⁸ ICD-9 psichikos sutrikimų skyrius tuo metu nebuvo išverstas į lietuvių kalbą, Lietuvos gydytojai šifruodavo psichikos sutrikimus remdamiesi rusiška klasifikacijos adaptacija.

tystės atmaina – *igimta silpnaprotystė* (ME 2 1993: 101), be to, skirstomas į tris laipsnius – *debilumą*, *imbecilumą* ir *idiotiją* (ME 1 1991: 166, 339–340, 343). Algirdo Kriščiūno monografijoje *Psichiatrija* (1993) vartojami analogiški terminai, kaip ir *Medicinos enciklopedijoje*, bet drauge keletą kartų sinonimiškai pavartojamas ir *protinio atsilikimo* terminas (Kriščiūnas 1993: 166–169). Šiuo laikotarpiu pasirodė lietuviškai psichiatrijos terminijai itin reikšmingas darbas – *Trumpas psichiatrijos terminų žodynas*. Vis dėlto, žvelgiant būtent į intelekto sutrikimams vadinti skirtą terminiją, matyti, kad leidinio rengėjai pasirinko tradicinius terminus ir senąją sutrikimo klasifikaciją – *oligofrenija*, *igimta silpnaprotystė*, *debilumas*, *imbecilumas*, *idiotija* (Lapytė, Šurkus 1996: 19, 38–39, 60). Taigi, žodyno pratarinėje tokios rengėjų pristatytos darbo gairės kaip „stengėmės laikytis Pasaulinės sveikatos organizacijos nurodymų, <...> atsisakėme pasenusių bei ypač specifinių terminų“ taikytos ne visoms sritims vienodai ir teikiant intelekto sutrikimą ir jo lygius įvardijančius terminus veikiausiai vadovautasi kitu kriterijumi – „kreipėme dėmesį į psichiatrijos terminų vartojimo Lietuvoje tradicijas“ (1996: 2), nes, kaip minėta, PSO savo leidžiamuose ICD vadovuose jau nuo 1965 m. buvo atsisakiusi tokių intelekto sutrikimo lygių pavadinimų kaip *idiotija*, *imbecilumas* ir *debilumas*⁹. Pirmuoju Nepriklausomos Lietuvos dešimtmečiu lietuvių psichiatrams jau buvo gerai žinoma ir lietuviška PSO vartojama kur kas pagarbesnė požiūrį į pacientą išreiškianti šios srities terminija¹⁰: 1993–1997 m. pirmą kartą į lietuvių kalbą buvo išversta ir išleista visa ICD-10 – Tarptautinės statistinės ligų ir sveikatos problemų klasifikacijos dešimtoji redakcija (ją sudaro ne vienas leidinys, nagrinėjamai temai reikšmingiausi šie: Tarptautinė ligų klasifikacija TLK(ICD)-10. V skyrius: Psichikos ir elgesio sutrikimai (F00–F99), 1995; TLK-10: Tarptautinė statistinė ligų ir sveikatos problemų klasifikacija: 10-oji red. 1996; TLK-10 Psichikos ir elgesio sutrikimai: klinika ir diagnostika, 1997), be to, 1993 m. į lietuvių kalbą išverstas ir

⁹ Šio žodyno pirmtakas buvo tų pačių autorių 1978 m. parengtoje mokymo priemonėje kaip sudėtinė dalis pasirodęs *Trumpas psichiatrijos terminų žodynelis* (Lapytė, Šurkus 1978) – tiek pirmajame variante (1978 m.), tiek po 18 metų išleistame aptartame žodyne (1996 m.) intelekto sutrikimui įvardyti vartojami tie patys terminai.

¹⁰ Pavyzdžiui, A. Kriščiūnas 1993 m. savo darbe jau mini ICD-10 klasifikacijoje nurodomus intelekto sutrikimo lygius. Akivaizdu, kad remiamasi ne lietuvišku vertimu (nes šis dar nebuvo publikuotas, be to, jame vartojami kitokie terminai), o greičiausiai anglišku variantu, nes vartojami vėliau niekur neminimi intelekto sutrikimo lygių pavadinimai (*lengvas sumažėjimas* (intelekto lygio – aut. past.), *vidutinis sumažėjimas* ir t. t.), veikiausiai išversti paties autoriaus (Kriščiūnas 1993: 168).

išleistas Amerikos psichiatrijos asociacijos diagnostikos ir statistikos vadovo, dažniausiai vadinamo tiesiog DSM, trečiasis variantas, kuriame intelekto sutrikimui pavadinti taip pat buvo vartojama *protinio atsilikimo* ir jo lygių – *lengvo*, *vidutinio*, *sunkaus* ir t. t. – terminija (DSM-III-R: 6), vis dėlto praktikoje kurį laiką pokyčių vengta. Šią situaciją puikiai iliustruoja Algirdo Mikalkevičiaus knygoje *Psichikos ligos* vartojami terminai ir autorius poziciją jų atžvilgiu. Iš pradžių autorius pateikia *protinio atsilikimo* apibrėžimą remdamasis senosiomis *oligofrenijos* ir *silpnaprotystės* sąvokomis, o šio sutrikimo lygius įvardija tokius, kokie nurodyti TLK-10: *lengvas protinis atsilikimas* (toliau – *PA*), *vidutinis PA*, *sunkus PA*, *gilus PA* (Mikalkevičius 1999: 47–48), vis dėlto vėliau konstatuoja, kad „klinikiniu požiūriu yra patogiau laikytis įprastos senosios terminologijos ir oligofreniją skirstyti į: 1) idiotiją; 2) imbecilią; 3) debilią“, o patys tam tikro laipsnio sutrikimą turintys asmenys vadinami *idiotais*, *debilais* ir *imbecilais* (Mikalkevičius 1999: 50–55). Tačiau reikšminga šiuo laikotarpiu tai, kad bendradarbiaujant psichiatriams, psichologams ir pedagogams buvo sudaryta ir diskusijai pateikta nauja sutrikimų klasifikacija, kur viena iš dešimties sutrikimų grupių įvardyta kaip *intelektų sutrikimai* (jos pogrupiai – *protinis atsilikimas*, *intelektų regresija*, *kiti intelekto sutrikimai*) (Bagdonas 1995: 6). Ši pasiūlyta klasifikacija ir joje vartojami terminai tapo naujos šiuolaikinės intelekto sutrikimų klasifikacijos ir terminijos atspirties tašku.

Taigi, apibendrinant sovietmečiu ir pirmuoju Nepriklausomybės dešimtmečiu intelekto sutrikimui ir jo lygiams įvardyti skirtus terminus, galima teigti, kad (1) sveikatos apsaugos srityje buvo laikomasi senosios sutrikimo klasifikacijos (intelektų sutrikimas traktuotas kaip silpnaprotystės atmaina), o kaip diagnostikos terminai buvo tebevartojami *oligofrenijos*, arba *įgimtos silpnaprotystės*, ir jos lygių – *idiotijos*, *imbecilumo* ir *debilumo* – pavadinimai; (2) tuo pat metu pedagogikos, švietimo srityje ir kur kas rečiau psichiatrijos, be *oligofrenijos*, pradedamas vartoti ir *protinio atsilikimo* terminas, ICD teikiamas jau nuo 1965 m.; (3) XX a. paskutiniu dešimtmečiu pasiūloma nauja sutrikimų klasifikacija, kurios vienas iš atraminių klasifikacinių terminų tampa *intelektų sutrikimas*.

Apibendrinant šiame skyriuje atliktą apžvalgą 1 lentelėje chronologiškai lygiagrečiai pateikiami ICD ir Lietuvoje intelekto sutrikimui ir jo lygiams įvardyti XX a. vartoti ir šiuo metu (XXI a. pirmaisiais dviem dešimtmečiais) tebevartojami dažniausi terminai. Pastarieji plačiau aptariami kitame straipsnio skyriuje.

1 lentelė. intelekto sutrikimo ir jo lygių pavadinimai Tarptautinėje ligų klasifikacijoje (ILCD, ICD) ir Lietuvoje

INTELEKTO SUTRIKIMŲ IR JO LYGIUS ĮVARDIJANTYS TERMINAI*		
Tarptautinėje ligų klasifikacijoje anglų kalba		Lietuvoje
ILCD-2 (1909)	Idiocy, Imbecility, Cretinism**	
ILCD-3 (1920)	Idiocy, Imbecility	1935 m. – oligofrenija, silpnaprotybė: <i>idiotizmas;</i> <i>imbecilitas;</i> <i>debilitas</i>
ILCD-5 (1938)	Mental deficiency	
ICD-6 (1948)	Mental deficiency: <i>idiocy;</i> <i>imbecility;</i> <i>moron</i> , versijoje prancūzų k. – <i>debilite;</i> <i>borderline intelligence;</i> <i>other and unspecified types</i>	1940–1970 m. – oligofrenija, įgimta silpnaprotystė (retai – protinis atsilikimas, psichinis atsilikimas, protinio vystymosi atsilikimas): <i>idiotija;</i> <i>imbeciliškumas;</i> <i>debiliškumas</i>
ICD-7 (1955)	Mental deficiency: <i>idiocy;</i> <i>imbecility;</i> <i>moron</i> , versijoje prancūzų k. – <i>debilite;</i> <i>borderline intelligence;</i> <i>mongolism;</i> <i>other and unspecified types</i>	
ICD-8 (1965)	Mental retardation: <i>borderline m. r.;</i> <i>mild m. r.;</i> <i>moderate m. r.;</i> <i>severe m. r.;</i> <i>profound m. r.;</i> <i>unspecified m. r.</i>	1971–1990 m. – oligofrenija, įgimta silpnaprotystė (rečiau – protinis atsilikimas): <i>idiotija;</i> <i>imbecilumas;</i> <i>debilumas</i>
ICD-9 (1976)	Mental retardation: <i>mild m. r.;</i> <i>other specified m. r.;</i> <i>moderate m. r.;</i> <i>severe m. r.;</i> <i>profound m. r.;</i> <i>unspecified m. r.</i>	

INTELEKTO SUTRIKIMĄ IR JO LYGIUS ĮVARDIJANTYS TERMINAI*		
Tarptautinėje ligų klasifikacijoje anglų kalba		Lietuvoje
ICD-10 (1989) (galioja iki 2022-01-01)	Mental retardation: <i>mild m. r.</i> ; <i>moderate m. r.</i> ; <i>severe m. r.</i> ; <i>profound m. r.</i> ; <i>other m. r.</i> ; <i>unspecified m. r.</i>	1991–2022 m. – oligofrenija, įgimta silpnaprotystė: <i>idiotija</i> ; <i>imbecilumas</i> ; <i>debilumas</i> . Protinis atsilikimas: <i>lengvas PA</i> ; <i>vidutinis PA</i> ; <i>sunkus PA</i> ; <i>labai sunkus PA</i> ; <i>kitas PA</i> ; <i>nepatikslintas PA</i> . Intelektų sutrikimas, intelekto negalia, proto negalia

* Intelektų sutrikimą žymintis terminas rašomas įprastu šriftu, o jo lygių pavadinimai – pasviruoju šriftu.

** Kol kas trūksta duomenų tiksliai nustatyti, ar ILCD-2 ir ILCD-3 vartoti tokie terminai kaip *idiocy*, *imbecility* ir *cretinism* įvardijo atskirus sutrikimus, ar to paties sutrikimo skirtingus lygius.

2. SINONIMINIŲ TERMINŲ KORELIACIJA DABARTINĖJE VARTOSENJOJE

Iki 1997 m. į lietuvių kalbą buvo išversta ir išleista visa TLK-10. Nuo tada joje vartojami terminai oficialiai turėjo būti pradėti vartoti ir medicinos praktikoje, statistikoje bei mokslo darbuose. Vis dėlto pastaraisiais dviem dešimtmečiais, kurie šiame straipsnyje traktuojami kaip laikotarpis, atspindintis dabartinę intelekto sutrikimą ir jo lygius žyminčios terminijos situaciją, intelekto sutrikimas įvardijamas tiek pasenusiu (*įgimtos*) *silpnaprotystės*, tiek TLK-10 esančiu *protinio atsilikimo*, tiek *intelekto sutrikimo* terminais. Aptariamo sutrikimo atveju medikų vartojami diagnostikos terminai neapsiriboja vien medicinos sritimi, jie drauge su žmogumi keliauja į visas socialinio gyvenimo sritis – teisę, švietimą, socialinę globą ir rūpybą bei kitur, tad atitinkamas diagnozės įvardijimas iš esmės nulemia žmogaus gyvenimo dabartiniame sociume kryptį. Toliau bus aptarta minėtų dabartinių terminų vartoseną ir jų koreliacija įvairiuose oficialiuose dokumentuose, mokslo darbuose ir medicinos praktikoje.

2.1. Silpnaprotystė

Kaip jau buvo minėta, intelekto sutrikimas ilgą laiką lietuvių psichiatrų, logopedų, specialiųjų pedagogų darbuose vadintas *oligofrenija*, arba *įgimta silpnaprotyste*, ir išskirti trys jos lygiai – *debilumas*, *idiotija*, *imbecilumas*. XX a. antrojoje pusėje daugelyje šalių pamažu atsisakyta nacionalinių *oligofrenijos* atitikmenų (angl. *feeble-mindedness*, vok. *Schwachsinn*, rus. *слабоумие*, *малоумие* ir kt.) kaip neigiamai konotuotų terminų, vis dėlto lietuviškas *oligofrenijos* sinonimas (*įgimta*) *silpnaprotystė* specialistų darbuose tebevartojamas ir XXI a.

XXI a. pradžioje pasirodė keletas psichiatrijos terminijos tyrimams itin reikšmingų darbų. 2002 m. buvo perleista jau aptariant paskutinį XX a. dešimtmetį pristatyta 1997 m. publikuota A. Kriščiūno monografija *Psichiatrija*. Po penkerių metų perleistoje monografijoje „Oligofrenijos“ skyrius liko nepakitęs – kaip atraminis, viso skyriaus terminas intelekto sutrikimui įvardyti vartojamas *oligofrenijos* terminas, o pačiame tekste pakaitomis sinonimiškai vartojami *oligofrenijos*, *įgimtos silpnaprotystės* ir *protinio atsilikimo* terminai (Kriščiūnas 2002: 138–143). 2003 m. publikuotas autorių kolektyvo parašytas originalus lietuviškas psichiatrijos vadovėlis *Psichiatrija* (Dembinskas ir kt. 2003). Šiame vadovėlyje kaip pagrindinis klasifikacinis terminas vartojamas *silpnaprotystės sindromai*, toliau jie skirstomi į *įgimtą silpnaprotystę*, pabrėžiant, kad anksčiau ji buvo vadinama *oligofrenija*, o dabar – *protiniu atsilikimu*, ir *įgytą silpnaprotystę*, arba *demenciją* (Dembinskas ir kt. 2003: 223). Ir nors dar ne vienoje vietoje sinonimiškai pavartojamas įgimtos silpnaprotystės terminas, vis dėlto konkretus sutrikimas aptariamas poskyryje „Protinis atsilikimas“, jo lygiai pateikiami tokie, kaip ir TLK-10, – *lengvas PA*, *vidutinis PA*, *sunkus ir labai sunkus PA*, skliaustuose nurodant, kad šie lygiai anksčiau vadinti *debilumu*, *imbecilumu* ir *idiotija* (Dembinskas ir kt. 2003: 223–227). Šis vadovėlio skyrius, kuriame iš dalies dar atsiremama į senuosius tradicinius ir kartu jau orientuojamasi į TLK-10 terminus, iliustruoja situaciją, kai pamažu keičiasi ne tik pavadinimas, bet ir pati sąvoka, sutrikimo traktavimas: A. Kriščiūno monografijoje intelekto sutrikimas apibūdinamas kaip psichikos liga (2002: 138), iš esmės jis taip buvo traktuojamas ir visuose prieš tai aptartuose XX a. darbuose, o šiame vadovėlyje – kaip sindromas.

Ir nors, kaip matyti iš pavyzdžių, XXI a. pradžioje psichiatrijos mokslo darbuose dar vartojamas *silpnaprotystės* terminas, medicinos praktikoje jį galutinai pakeitė *protinis atsilikimas*. Veikiausiai tokį pokytį paskatino tai,

kad medicinos praktikoje tapo privaloma vadovautis TLK-10 kodavimo sistema, kurioje *silpnaprotystės* terminas apskritai nevartojamas, o intelekto sutrikimas vadinamas *protiniu atsilikimu*. Vis dėlto tose srityse (pavyzdžiui, teisėje), kurios nebuvo privalomai suderintos su TLK-10 kodavimo ir diagnostikos terminų sistema, iki šiol pasitaiko *silpnaprotystės* vartojimo atvejų. Terminas *silpnaprotystė* net iki 2016 m. oficialiai buvo vartojamas Lietuvos Respublikos civiliniame kodekso (toliau – LRCK) 1.84 str. 2 dalyje ir 2.10 str. 1 dalyje, reglamentuojančiose fizinio asmens pripažinimą neveiksniu arba ribotai veiksniumi, intelekto sutrikimui įvardyti. Iki 2016 m. sausio 1 d. minėtose vietose buvo vartojamas toks žodžių junginys: „<...> dėl psichinės ligos arba silpnaprotystės negali suprasti <...>.“ Teisininkas Valdas Benkuskas, tyręs psichikos sveikatos priežiūros terminų vartojimą Lietuvos teisinio reglamentavimo dokumentuose, 2012 m., bandydamas atkreipti įstatymų leidėjų dėmesį į pasenusio, neetiško termino *silpnaprotystė* vartojimą LRCK, rašė, kad „dažnai teisėkūra terminijos kaitoje atsilieka, dėl ko terminai teisiniame reguliavime vartojami ne tik netiksliai, bet kartais ir rizikuojant pažeisti etikos reikalavimus“ (Benkuskas 2012: 164). Pagaliau 2015 m. gruodžio 3 d. buvo priimti šių straipsnių pakeitimai (įsigaliojo 2016 m. sausio 1 d.), kuriais visai atsisakyta terminų *silpnaprotystė* ir *psichikos liga*, minėtos sąvokos įvardytos vienu terminu *psichikos sutrikimai*. Šis terminas greičiausiai buvo perimtas iš Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso, kur ir buvo iki to laiko vartojamas 465, 466, 472 ir 473 straipsniuose tuos pačius civilinius santykius, kaip ir LRCK, apibrėžiančiose teisės normose (reglamentuojamos bylos dėl asmens pripažinimo neveiksniu arba ribotai veiksniumi). 2019 m. sausio 11 d. padarius dar vieną pakeitimą minėta LRCK straipsnių formuluotė dabar skamba taip: „<...> dėl psichikos ir elgesio sutrikimo negali suprasti savo veiksmų <...>.“ Taigi, terminus *psichikos liga* ir *silpnaprotystė* pakeitė terminas *psichikos ir elgesio sutrikimas*. Šis teisinis pasekmes galinčių turėti sutrikimų pavadinimas jau tiesiogiai perimtas iš TLK-10. *Psichikos ir elgesio sutrikimai* – tai viso TLK-10 penktojo skyriaus, kuris apima ir psichikos sutrikimus, ir intelekto sutrikimus, koduojamus pagal F00–F99 skalę, pavadinimas.

Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse (toliau – LRBK), skirtingai nei LRCK, termino *silpnaprotystė* atsisakyta kur kas anksčiau – beveik prieš 20 metų. LRBK (priimtas 2000 m. rugsėjo 26 d., įsigaliojo 2003 m. gegužės 1 d.) 17 straipsnyje, reglamentuojančiame asmens nepakaltinamumą, vietoj trijų senajame variante vartotų terminų *silpnaprotystė*, *chro-*

ninė psichinė liga, laikinas psichinės veiklos sutrikimas pradėta vartoti ir iki šiol vartojama viena platesnė *psichinio sutrikimo* sąvoka.

Nepaisant to, kad kodeksų straipsniuose, reglamentuojančiuose neveiknumo ir nepakaltinamumo nustatymą, jau ne vienus metus nevartojamas terminas *silpnaprotystė*, iki šiol jis vis dar intelekto sutrikimo reikšme vartojamas tiek civilinių, tiek baudžiamųjų bylų nutartyse. Duomenų bazėje *eteismai.lt*, kur nuo 2005 m. skelbiamos nuasmenintos visų Lietuvos teismų nutartys ir sprendimai, 2005–2020 m. laikotarpiu intelekto sutrikimas įvardijamas šiais terminais: *protinis atsilikimas* – 2 916 nutarčių, *silpnaprotystė* (šiuo terminu kartais įvardijamas intelekto sutrikimas, kartais – demencija) – 825 nutartyse, *intelektų sutrikimas* – 64 nutartyse. Ir net 153 nutartyse pavartotas dar sovietmečio pabaigoje iš psichiatrijos bei specialiosios pedagogikos vadovėlių ir monografijų išnykęs menkinamasis terminas *intelektų defektas*. Tiesa, iki 2016 m. sausio 1 d. nutartyse vartojamą *silpnaprotystės* terminą galima pateisinti tuo, kad iki tos dienos jis buvo vartojamas LRCK. Tačiau, šio termino nuo 2016 m. sausio 1 d. nelikus ir šiame teisės akte, teismų nutartyse intelekto sutrikimą įvardijančių terminų sinonimų nesumažėjo: nuo 2016 m. sausio 1 d. iki 2021 m. gegužės 1 d. *protinis atsilikimas* pavartotas 1 563 nutartyse, *silpnaprotystė* – 553 nutartyse ir *intelektų sutrikimas* – 16 nutarčių. Į teismų nutartis tokie terminai dažniausiai patenka iš teismo psichiatrijos ekspertizės aktų, kuriuos rašo medikai psichiatrai, nors, kaip jau minėta, TLK-10, kuria vadovaujasi medikai, *silpnaprotystės* terminas nevartojamas nei sąvokų apibrėžimuose, nei jų pavadinimuose. Visgi tikėtina, kad ateityje *silpnaprotystės* neliks tiek teismo psichiatrų pažymose, tiek teismų nutartyse, juolab kad naujajame teismo psichiatrijos ekspertizės vadovėlyje visi nurodyti psichikos sutrikimai vadinami ir koduojami taip, kaip nurodyta TLK-10, taigi ir intelekto sutrikimas įvardijamas kaip *protinis atsilikimas* (Daškevičius, Daškevičienė, Adomaitienė 2018: 55–57). O tuomet, kai įsigalios TLK-11, *protinis atsilikimas* irgi turės būti keičiamas į *intelektų raidos sutrikimą*.

2.2. Protinis atsilikimas, intelekto sutrikimas, intelekto negalia

Mental retardation terminas, kurio lietuvišku atitikmeniu iš dalies laikytinas *protinis atsilikimas*¹¹, Tarptautinėje ligų klasifikacijoje ICD pradėtas vartoti 1965 m. ICD-8 redakcijoje. Šalyse, turinčiose ilgesnę jo vartojimo tradiciją, ilgainiui pastebėta, kad su šiuo terminu susiklostė pana-

¹¹ Kodėl šis terminas tik iš dalies atitinka *mental retardation* terminu žymimą sąvoką, žr. toliau straipsnyje.

ši situacija, kaip ir su jo pirmtakais *feeble-mindedness* (liet. *silpnaprotystė*), *idiocy* (liet. *idiotija*), *moron*, *debility* (liet. *debilumas*), *imbecility* (liet. *imbecilumas*) ir pan., t. y. diagnostikos terminas įgavo neigiamų konotacijų, kai kalboje jis ar jam giminiški žodžiai (pavyzdžiui, angl. *retard*, liet. *atsilikėlis*) pradėti vartoti perkeltine menkinamąja reikšme. Tad XXI a., pirmiausia – Amerikoje, o vėliau – ir kitose pasaulio šalyse, dar kartą nuspręsta pakeisti aptariamo sutrikimo pavadinimą.

Šio amžiaus pirmajame dešimtmetyje Amerikoje intelekto negalią turinčių asmenų artimieji ir globėjai, specialistai ir visuomeninių organizacijų atstovai pradėjo akcentuoti termino *mental retardation* (liet. *protinis atsilikimas*) daromą socialinę žalą. Šios kampanijos pasekmė buvo ta, kad ne tik viešajame diskurse, bet ir oficialiuose dokumentuose vis dažniau vietoj *mental retardation* pradėtas vartoti *intellectual disability* (liet. *intelektų negalia*) terminas (Shalock, Luckasson, Shogren ir kt. 2007: 117). 2007 m. Amerikos protinio atsilikimo asociacija (angl. *the American Association on Mental Retardation*) buvo pervadinta į Amerikos intelekto ir vystymosi negalių asociaciją (angl. *the American Association on Intellectual and Developmental Disabilities*), atitinkamai buvo pakeistas ir jos leidžiamo žurnalo pavadinimas (Nash, Hawkins, Kawchuk, Shea 2012: 71). 2010 m. Amerikos prezidentas Barackas Obama pasirašė vadinamąjį Rozos įstatymą (angl. *Rosa's Law*, pagal vienos iš intelekto negalią turinčios mergaitės, kurios artimieji daug prisidėjo prie termino keitimo kampanijos, vardą) (PUBLIC LAW, 111–256–OCT. 5, 2010), kuriuo įpareigojo visų valstijų teisės aktuose terminą *mental retardation* pakeisti terminu *intellectual disability*, o *protiškai atsilikusius asmenis* įvardyti kaip *asmenis su intelekto negalia*. 2013 m. pasirodė penktasis Amerikos psichiatrijos asociacijos diagnostikos ir statistikos vadovo leidimas (DSM-5), kuriame taip pat vietoj buvusio *mental retardation* įtvirtintas *intellectual disability* terminas.

Šioje vietoje būtina atkreipti dėmesį, kad *protinis atsilikimas* nėra tikslus tarptautinio termino *retardacija* ir šio žodžio pagrindu sudarytų kitų kalbų terminų (pranc. *mental retard*, angl. *mental retardation*) atitikmuo. Pirmoji lotyniško žodžio *retardatio* reikšmė – „sulėtinimas“, antroji – „atsilikimas“ (TŽŽ 2013: 709), anglų kalba *retard* – „ką nors sulėtinti“ (angl. *to make something slower*), *retardation* – „lėtas vystymasis, arba vystymasis, kuris yra lėtesnis, nei turėtų būti“ (angl. *slow development, or development that is slower than it should be*) (CD), taigi matyti, kad lotynų *retardatio* pirmiausia reiškia sulėtėjimą, vėlavimą, o paskui – atsilikimą, o anglų *retard* ir *retardation* – tik sulėtėjimą, sulėtinimą. Reikšminga šiuo atveju

tai, kad ICD-8 (1965 m.) versijoje anglų kalba (viena iš oficialių PSO kalbų) pirmą kartą pavartotas *mental retardation* terminas aktualizavo ne antrąją (atsilikimo) reikšmę, o pirmąją – sulėtėjimo, t. y. šiuo terminu buvo kalbama apie *protinio vystymosi sulėtėjimą*. Tai įrodo ir tuo pat metu medicinos praktikoje anglų kalba vartotas kitas šiam sutrikimui pavadinti skirtas terminas *mental backwardness* – jo dėmens *backwardness* semantika akcentavo būtent antrąją lotyniško *retardatio* reikšmę – *atsilikimą, atžangą, likimą visų užnugaryje* (CD). *Mental backwardness* seniai pripažintas kaip nevartotinas diagnostikos terminas, o *backwardness* pamatinis žodis *backward* (liet. *atsilikėlis, atsilikęs*) nevartotinas jokiais reikšmėmis (CD). Vis dėlto, kaip jau minėta, aptariamo sutrikimo pavadinimas *protinis atsilikimas* į lietuvių kalbą buvo išverstas ne iš ICD-8 originalo – anglų – kalbos ir ten vartojamo termino *mental retardation*, o iš rusų kalboje žinomo termino *умственная отсталость*. Pastarasis terminas vartojamas ir rusiškoje ICD-10 versijoje МКБ-10. Kai 1993–1997 m. visa ICD-10 iš anglų kalbos buvo verčiama į lietuvių kalbą, šis terminas nebuvo verčiamas – buvo pasinaudota jau esamu ir vartojamu jo lietuvišku atitikmeniu. Taigi, ICD vartojamo termino *mental retardation* atveju akcentuojamas sulėtėjimas, vėlavimas, o rusų *умственная отсталость*, lietuvių *protinio atsilikimo* ir anglų *mental backwardness* atvejais pabrėžiamas to vėlavimo „rezultatas“ – atsilikimas, likimas gale, tai toks pat semantinis skirtumas kaip tarp *vėluoti* ir *pavėluoti*. Matyti, kad terminas perimtas ne iš angliškos ar prancūziškos ICD versijos, o pasitelktas jau esamas, kuris veikiausiai sovietmečio pradžioje išverstas iš rusų kalbos (greičiausiai pirmą kartą pavartotas 1947 m. aptartame L. Gutmano vadovėlyje), taip gauta kur kas „vaizdingesnė“ metafora, kuri akcentuoja ne sulėtėjimą, o atsilikimą. Į šio termino pagrindu sudaryto kito termino, skirto sutrikimą turinčiam asmeniui pavadinti, – *protiškai atsilikęs vaikas* – semantikos diktuojamą ydingą požiūrį yra atkreipę dėmesį ir vaikų raidos specialistai: „Šiandien atmetas teiginys, kad protinis atsilikimas neturi tendencijos nei progresuoti, nei regresuoti. Šis reiškinytis yra dinamiškas ir turint galvoje vaikus tikslinga kalbėti ne apie protiškai *atsilikusius* vaikus, o apie protiškai *atsiliekančius* vaikus“ (išskirta straipsnio aut. D. G.) (Daulenskienė 2003: 4).

Tuo metu, kai Amerikoje buvo aktyviai diskutuojama *mental retardation* termino (ne)vartojimo klausimu, PSO pradėjo redaguoti ICD-10 ir rengti ICD-11. PSO ICD Intelkto negalių klasifikacijos grupė, prieš pasiūlydama naują *mental retardation* atitikmenį, turėjo nuspręsti, kaip turi būti traktuojamas intelekto sutrikimas – ar kaip negalia, ar kaip sveikatos būklė. Pagaliau

nutarta šį sutrikimą, kaip ir iki to laiko, laikyti sveikatos būkle, nes nuogąstauta, kad, apibrėžus kaip negalią, tektų jį apskritai išbraukti iš ICD, o tai sujauktų sveikatos statistiką ir politiką, šiai pažeidžiamai grupei apribotų paslaugų prieinamumą (Salvador-Carulla, Reed, Vaez-Azizi ir kt. 2011). 2018 m. birželio 18 d. PSO išleido *International Classification of Diseases 11th Revision* (ICD-11). Čia, skirtingai nei ICD-10, intelekto sutrikimui įvardyti vartojamas ne *mental retardation*, o *disorder of intellectual development* terminas. Tiksliausias lietuviškas šio termino atitikmuo būtų *intelektos raidos sutrikimas*. Toks terminas jau vartojamas *Aiškinamajame psichologijos terminų žodyne*, skyriuje „Nervų sistemos raidos sutrikimai“ (Bagdonas, Bliumas 2019: 204). Intelektos raidos sutrikimo lygiai ICD-11, išskyrus vieną, nurodomi tokie pat kaip ir ICD-10 protinio atsilikimo atveju: *mild* (liet. *lengvas*), *moderate* (liet. *vidutinis*), *severe* (liet. *sunkus*), *profound* (liet. *labai sunkus*), *provisional* (liet. *įtariamas*) (ICD-10 buvo *other* (liet. *kitas*)), *unspecified* (liet. *nepatikslintas*). ICD-11 oficialiai įsigalioja 2022 m. sausio 1 d., bet nuo šios datos dar užtruks keletą metų, kol šalys narės, tarp jų ir Lietuva, išsivers ICD-11 į nacionalines kalbas ir pradės naudoti praktikoje. Taigi, ir Lietuvoje, įsigaliojus naujai, vienuoliktajai, TLK redakcijai, šiuo metu kaip diagnostinis terminas vartojamas *protinis atsilikimas* turės būti pakeistas lietuvišku *disorder of intellectual development* atitikmeniu.

Lietuvos teisėsaugos, švietimo, socialinės rūpybos ir gydymo įstaigose vadovaujamosi skirtingais teisės aktais, kuriuose tam pačiam sutrikimui įvardyti kol kas vartojami skirtingi terminai. Tai ir lėmė, kad visose ugdymo įstaigų ir tarnybų, pavaldžių Lietuvos Respublikos švietimo, mokslo ir sporto ministerijai, dokumentuose jau dešimtmetį minėtasis sutrikimas vadinamas *intelektos sutrikimu*, o TLK-10 įvardijamas kaip *protinis atsilikimas*. Terminą *intelektos sutrikimas* įtvirtino Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro, Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro ir Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro 2011 m. liepos 13 d. įsakymas Nr. V-1265/V-685/A1-317 „Dėl Mokinių, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, grupių nustatymo ir jų specialiųjų ugdymosi poreikių skirstymo į lygius tvarkos aprašo patvirtinimo“. Šiame apraše ir jį įtvirtinančiame įsakyme, skirtingai nei jo pirmtake – 2002 m. liepos 12 d. įsakyme Nr. 1329/368/98 „Dėl Specialiųjų poreikių asmenų sutrikimų ir jų laipsnių nustatymo ir specialiųjų poreikių asmenų priskyrimo specialiųjų ugdymosi poreikių grupei tvarkos“, kuriame pramaišiu dar vartoti terminai *intelektos sutrikimas*, *protinis atsilikimas* ir *intelektos regresija*, lieka išskirtinai vienas šios srities terminas – *intelektos sutrikimas*. Nors iš pirmo žvilgsnio

galėtų pasirodyti, kad skirtingose srityse tam pačiam sutrikimui pavadinti galėtų būti vartojami ir skirtingi terminai, taip akcentuojant vis kitus šio sutrikimo aspektus, visgi konkretaus žmogaus gyvenime (ne tik jam pačiam, bet ir su juo dirbantiems ir bendraujantiems pedagogams, globėjams, gydytojams) terminų nenuoseklumas sukelia daug painiavos, juolab kad vaikui nustatyti intelekto sutrikimą gali ne tik gydymo, bet ir švietimo įstaigų specialistai. Šiuo metu Lietuvoje vaikui diagnozuoti intelekto sutrikimą gali psichologai, atlikę intelekto testą ir ištyrę adaptacijos įgūdžius. Nuo vietos, kur dirba psichologas, t. y. gydymo ar švietimo įstaigos, priklauso ir vaikui nustatomos diagnozės pavadinimas, nes gydymo įstaigoje dirbantis psichologas vadovaujasi TLK-10, kurioje vartojamas *protinio atsilikimo* terminas, o švietimo sistemai priklausančioje įstaigoje dirbantis psichologas vadovaujasi jau minėtu 2011 m. trijų ministrų pasirašytu įsakymu, kuriame šis sutrikimas vadinamas *intelekto sutrikimu*. Taigi, tokia susiklosčiusi padėtis lemia, kad daliai Lietuvos vaikų, turinčių tą patį sutrikimą, nustatomas *protinis atsilikimas*, o kitai daliai – *intelekto sutrikimas*. Bet kadangi asmuo, turintis minėtą sutrikimą, ilgainiui tampa tiek sveikatos apsaugos, tiek švietimo, tiek socialinės apsaugos, tiek teisės subjektu, įvairiose jį apibūdinančiose pažymose, dokumentuose jam būdingas sutrikimas įvardijamas iš esmės visais įmanomais ir šiame straipsnyje aptartais sinoniminiais terminais. Vienas iš tokios situacijos pavyzdžių: Lietuvoje ikimokyklinė ugdymo įstaiga arba mokykla, siekdama vaikui skirti papildomą arba specializuotą ugdymosi pagalbą, siunčia jį į Pedagoginės psichologinės tarnybos (toliau – PPT) skyrių, kur įvertinamas jo specialiųjų poreikių lygis. Vertinimo metu atliekami intelekto testai, tiriami adaptacijos įgūdžiai ir tuomet nustatomas (arba ne) intelekto sutrikimas. Tada vaiką atsiuntusiai įstaigai išrašoma *Pažyma dėl specialiojo ugdymosi ir (ar) švietimo pagalbos skyrimo (8 priedas)* (pažymoje nurodomos ugdymosi rekomendacijos, kokia pagalba mokiniui turėtų būti skiriama ir pan.). Šioje pažymoje PPT specialistai konstatuoja (arba ne) *intelekto sutrikimą*, nes PPT yra pavaldi Lietuvos Respublikos švietimo, mokslo ir sporto ministerijai bei vadovaujasi 2011 m. įsakymu. Tačiau prieš kiekvienų mokslo metų pradžią visi Lietuvos vaikai, tarp jų ir mokiniai, turintys specialiųjų ugdymosi poreikių, savo mokyklai turi pristatyti *Vaiko sveikatos pažymėjimą (forma Nr. 027-1/a)*, kurį išrašo vaiko pediatras arba šeimos gydytojas. Šiame pažymėjime gydytojas turi įrašyti mokinio sutrikimus ir diagnozes. Remdamasis PPT atliktu intelekto testu ir pažyma, kurioje konstatuotas *intelekto sutrikimas*, vaiko gydytojas šį sutrikimą privalomai pervadina ir savo pažymėjime įrašo *protinis at-*

silikimas – privalomai todėl, kad gydytojas – ne švietimo specialistas, todėl privalo vadovautis TLK-10 ir joje pateikiamais ligų ir sutrikimų pavadinimais bei kodavimo sistema. Taigi, kiekvienų metų rugsėjo 1-ąją toks mokinys ateina į savo mokyklą su dviem skirtingų institucijų apie jį išrašytais dokumentais – PPT pažyma ir jo pediatro išrašytu pažymėjimu, skirtais mokytojams, mokyklos administracijai ir kitiems su juo dirbsiantiems specialistams. O šiuose oficialiuose dokumentuose tam pačiam to paties vaiko sutrikimui įvardyti vartojami du skirtingi terminai, iš esmės žymintys ir dvi skirtingas sąvokas, formuojančias skirtingą požiūrį į mokinį, santykį ir darbo pobūdį su juo.

Tikėtina, kad greitai metu tokia jau dešimtmetį kiekvienais metais daugybei Lietuvos vaikų pasikartojanti dviprasmiška, kelių terminų ir sąvokų labirinte įstrigusi situacija pasibaigs, nes, kaip minėta, nuo 2022 m. sausio 1 d. įsigalios ICD-11, kur vietoj *mental retardation* (liet. *protinis atsilikimas*) vartojamas *disorder of intellectual development* terminas. Vertėjai ir šios srities specialistai, versdami ICD-11 į lietuvių kalbą ir adaptuodami ją savo šalies reikmėms, turėtų atkreipti dėmesį į iš esmės pasikeitusią aptariamą srities anglišką terminiją ir pasirinkti tinkamą ir tikslų lietuvišką terminą *disorder of intellectual development* atitikmenį – *intelektų raidos sutrikimas* ar pan. Išvertus ICD-11 ir pradėjus naudoti TLK-11, joje vartojamus sutrikimo ir jo lygių terminus reikėtų nuosekliai suderinti su kituose oficialiuose dokumentuose, teisės aktuose tą patį sutrikimą įvardijančiais pavadinimais. Rekomenduojama ne tik medicinos praktikoje, bet ir medicinos teorijoje, teisės ir švietimo sistemų dokumentuose, pažymose vartoti terminą *intelektų raidos sutrikimas*. Šiuo metu švietimo srityje vartojamas terminas *intelektų sutrikimas* vertintinas kaip trumpoji termino *intelektų raidos sutrikimas* forma, tad galėtų būti vartojamas neoficialiuose teisinės, įpareigojančios galios neturinčiuose dokumentuose, publicistikoje, šnekamojoje kalboje.

Žemesnės galios dokumentuose, reglamentuojančiuose socialinę rūpybą, neįgalių žmonių rehabilitaciją, mokslo populiarinimo darbuose, taip pat žiniasklaidoje ir apskritai viešajame diskurse šiuo metu gana dažnai vartojamas terminas *intelektų negalia* (pavyzdžiui, itin dažni tokie žodžių junginiai kaip *asmuo su intelektų negalia*, *intelektų negalią turintis asmuo*¹² ir pan.). Šis ter-

¹² Anksčiau asmenys su intelektų negalia ir asmenys su psichosocialine negalia oficialiai buvo įvardijami vienu terminu *psichikos invalidas* – tai „asmuo, norminamųjų aktų tvarka pripažintas neįgaliuoju dėl psichikos ligos ar silpnaprotystės“ (Socialinės apsaugos terminų žodynas 1999: 69).

minas yra pažodinis jau aptarto amerikietiško termino *intellectual disability*, DSM-5 pakeitusio *mental retardation*, vertinys. Visgi, kaip jau minėta, PSO, rengdama naująją (vienuolikąją) ICD redakciją, norėdama akcentuoti ne negalią, o sutrikimą kaip sveikatos būklę, naujai klasifikacijai pasirinko ne amerikiečių vartojamą terminą, o *disorder of intellectual development*. Manytina, kad, įsigaliojus ICD-11 ir išvertus ją į lietuvių kalbą bei iš oficialios vartosenos galutinai pasitraukus terminui *protinis atsilikimas*, visuotinai pradėjus vartoti terminą *intelektos sutrikimas* arba trumpąją jo formą *intelektos sutrikimas*, lygia greta galėtų likti bei būti vartojamas ir *intelektos negalios* terminas, nes skirtingas antrasis sudėtinių terminų dėmuo (*sutrikimas* ir *negalia*) suponuoja ir skirtingas šiais terminais žymimų sąvokų reikšmes. Sutrikimas traktuotinas kaip asmens funkcijos ar organo sutrikimas (dėl daugybės priežasčių – ligos, traumos, genetinių veiksnių ar pan., kurios gali būti ir nežinomos), o negalia suprantama kaip žmogaus bazinių gebėjimų ir socialinio funkcionavimo srityse kylantys sunkumai. Vadovaujantis medicininio požiūriu, šiuos sunkumus, t. y. negalią, lemia žmogaus turimi sutrikimai ir ligos, o remiantis šiuolaikiniu socialiniu negalios modeliu, žmogų neįgaliau paverčia aplinkos nepritaikymas, alternatyvių informacijos ir komunikacijos būdų menkas prieinamumas, pedagoginių metodų, skirtų įvairiems vaikams drauge mokytis, stoka ir pan. (Ruškus 2019). Taigi, *sutrikimas* nėra tolygu *negalia* ir tai nėra viena kitą griežtai determinuojančios sąvokos: ne visuomet (dėl lengvo sutrikimo lygio arba dėl tokį asmenį supančios įgalinančios visuomenės pastangų ir pan.) ir ne visi sutrikimai lemia negalią. Taip pat įvairiuose dokumentuose kaip *intelektos negalios* sinonimas vartojamas ir *proto negalios* terminas – dėl šių dviejų terminų koreliacijos būtina atskira diskusija ir mokslinis tyrimas.

2.3. Terminų metaforų ir socialinių nuostatų sąsajos

Remiantis šiuolaikinių mokslinių tyrimų išvadomis, neįgalių asmenų problemiškos integracijos priežastys ir adaptacijos kliūtys pirmiausia yra ne patys neįgalieji ir jų tam tikri sutrikimai ar negalios, bet visų juos supančių „įgaliųjų“ požiūris ir jų nulemti veiksmai neįgalių žmonių atžvilgiu. Todėl siekiant, kad neįgalūs asmenys taptų integralia, visaverte mūsų visuomenės dalimi, pirmiausia reikėtų keisti nusistovėjusį požiūrį į neįgalų asmenį, ypač turintį intelekto ar psichosocialinę negalią. Kaip visuomenėje įsitvirtinusio požiūrio struktūrinę dalį galima traktuoti socialines nuostatas. Socialinė nuostata yra sąmonės būseną, žmogaus poziciją objekto (asmens, grupės, situacijos, vertybės) atžvilgiu. Ji reiškiasi įvai-

riais simptomais ar rodikliais – žodžiais, tonais, gestais ar jų nebuvimu. Nuostata iš anksto modeliuoja būsimą elgesį (Ruškus 2001: 20). Šiame straipsnyje keliama hipotezė, kad vienas iš daugelio socialinę nuostatą tam tikro objekto ar subjekto atžvilgiu formuojančių veiksnių yra vyraujantis to subjekto ar objekto įvardijimas atitinkamoje kalbinėje bendruomenėje, pirmiausia – jos oficialiuosiuose, viešuosiuose diskursuose, todėl, keičiant leksiką, terminiją, drauge galima daryti poveikį ir požiūriui, nes naujas terminas nėra vien tik tuščias žodinis apvalkalas – jis žymi ir naują sąvoką, kitokį turinį. Straipsnyje, remiantis užsienyje atliktų psicholingvistinių eksperimentų rezultatais, daroma prielaida, kad pavadinimo, termino kaita gali lemti, paspartinti socialinių nuostatų, visuomenės pozicijos ir net elgsenos modelio pavadinamojo subjekto atžvilgiu pokytį.

Daugelį intelekto sutrikimą įvardijančių terminų įvairiose pasaulio kalbose žvelgiant istoriškai teko ne kartą keisti dėl kelių tarpusavyje susijusių priežasčių. Pirmą, tokių terminų atsisakyta arba atsisakoma, nes jais žymimos moksliskai paneigtos ir socialiai žalingos sąvokos, kai negalia suvokiama tik kaip pačiam žmogui būdingas trūkumas (pvz., kai pavadinimą sudaro tokie žodžiai kaip *defektas*, *nenormalumas* ir pan.), eliminuojant socialinės aplinkos, socialinių nuostatų vaidmenį susiformuojant negaliai, antra, dauguma šios srities terminų, kaip ir apskritai nemaža dalis socialiai pažeidžiamų grupių pavadinimų, ilgainiui šnekamojoje kalboje pradėti vartoti perkeltine menkinamąja reikšme, tapo pejoratyvais, todėl tolesnis tokių žodžių kaip diagnostinių terminų vartojimas tapo neetiškas ir dar labiau skatinantis šios pažeidžiamos asmenų grupės diskriminaciją. Šiame poskyryje atidžiau panagrinėsime, kiek prie klaidingos sąvokos susiformavimo ir terminų vartojimo pejoratyvais prisidėjo būtent tokia leksinė termino raiška – kai terminui sudaryti buvo pasirinktos perkeltinės neigiamą konotaciją turinčios žodžių reikšmės. Nagrinėjamuoju atveju reikšminga tai, kad šiuo metu dar aktualiems ir tebevartojamiems *silpnąprotystės* ir *protinio atsilikimo* terminams sudaryti buvo pasitelkta perkeltinė metaforinė reikšmė.

Metafora apskritai nėra retas reiškinytis tiek lietuvių, tiek kitų pasaulio kalbų terminijoje, pavyzdžiui, metaforiniai terminai sudaro apie 8,8 proc. visų lietuviškų teisės terminų (Gedzevičienė 2018). Vis dėlto lietuvių terminologijos darbuose vyrauja nevienareikšmis, gana atsargus požiūris į metaforinius terminus. Viena vertus, pripažįstama, kad metaforinis reikšmės perkėlimas yra vienas iš terminų kūrimo būdų (Gaivenis 2002: 45–52; Jakaitienė 2009: 192), antra vertus, dėl dviejų priežasčių – 1) kad metafo-

ra terminui suteikia emocinę-ekspresinę konotaciją ir dėl to terminas praranda stilistinę neutralumą; 2) kad, metaforiškai verčiant metaforinius terminus iš kitų kalbų į lietuvių kalbą, juntamas didelis svetimybės kalbos atitinkamo žodžio semantinio lauko poveikis – iki šiol matyti metaforinių terminų vengimo polinkis. Ir nors lietuvių kalbotyroje nėra atskirų mokslinių teorinių darbų, nagrinėjančių termino ir etikos santykį, vis dėlto terminologai praktikai nuolat pabrėždavo, kad vienas iš terminams keliamų reikalavimų turėtų būti stilistinis neutralumas. Terminologas Kazimieras Gaivenis netgi išskyrė tam tikras socialinio gyvenimo, veiklos sritis, kur terminologijos emocinė-ekspresinė konotacija, vaizdingumas būtų itin nepageidaujama. Tarp jo minimų sričių yra ir straipsnyje tiriamoji: „Emociškai neutralūs turi būti specialybių, ligų, ligonių ir kt. pavadinimai. <...> [Netinkami] terminai galėtų įžeisti ligonius. Reikalinga taip pat emociškai neutrali pedagogikos, politikos ir teisės terminija“ (Gaivenis 2002: 47).

Mechanizmą, kaip metafora terminui suteikia emocinę-ekspresinę konotaciją, geriausia paaiškinti remiantis kognityvinės lingvistikos išplėtotą konceptualiosios metaforos teorija. Remiantis ja, metafora suprantama kaip ištakų srities perkėlimas į tikslo sritį (Lakoff 1993: 245), taigi metafora leidžia mums vieną reiškinį suvokti pasitelkus kito reiškinio leksiką. Ištakų sričiai dažniausiai priskiriami santykinai konkretesni mūsų patirties ir aplinkos fenomenai, o tikslo sričiai – abstraktesni (Lee 2015: 6). Straipsnyje nagrinėjamų terminų atveju tikslo sritis yra abstrakti tam tikro sutrikimo sąvoka, o ištakų sritis – žmogaus kasdiennei fizinei veiklai būdingi veiksmai, pavyzdžiui, *atsilikimas*, ir fiziniai požymiai, pavyzdžiui, *silpnas*.

Metaforinis procesas aktualizuoja reikšmes, susijusias su ištakų srities fenomenais, todėl renkantis metaforinį terminų kūrimo būdą sudėtinga visiškai išvengti tam tikros konotacijos. *Atsilikimas*, *silpnas* – leksemos, dažniau siejamos su neigiama nei teigiama konotacija. Pirmoji tiesioginė *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* (toliau – DLKŽ) nurodyta veiksmazodžio *atsilikti* (daiktavardis *atsilikimas* yra šio veiksmazodžio vedinys) reikšmė – „nesuspėti su kitais, likti užpakalyje“: *Jis toli ~o nuo draugų. A. nuo traukinio*. Antroji perkeltinė reikšmė, susidariusi pirmosios pagrindu, yra „nepasiekti tam tikro lygio“, pavyzdžiui, *Atsilikti moksle. Atsilikusi technika* (DLKŽ). Nurodyti abiejų reikšmių pavyzdžiai suponuoja tam tikrą vizualinę dviejų asmenų grupių ats(is)kyrimo asociaciją – pirmaujančią grupę, esančią priekyje, ir kitą, kuri atsiliko nuo „lyderių“, liko „užpakalyje“. DLKŽ nurodytos šešios žodžio *silpnas* reikšmės. Nuo pirmosios iki šeštosios reikšmės kalbama apie per mažą kokios nors visuomenėje vertina-

mos ypatybės kiekį ar tos ypatybės prastą kokybę: pirmoji reikšmė apibrėžia menką fizinę jėgą, antroji – prastą sveikatą, trečioji – netvirtą būdą. Ketvirtoji reikšmė yra perkeltinė ir artimiausia tai, kuri pasirinkta terminui *silpnaprotystė*, ja apibūdinama prasta, nepakankama, ne fizinėmis jauslėmis pajuntama, bet abstraktesnė – būdo – savybė, ypatumas, pavyzdžiui: *silpnas mokinyš, silpnas protas, silpna priežiūra, silpna drausmė, silpnas vadovavimas*. Penktoji ir šeštoji reikšmės taip pat asocijuojamos su menku pageidaujamos ypatybės kiekiu ar koncentracija (DLKŽ)¹³.

Metafora apskritai yra viena iš paveikiausių ir efektyviausių vaizdingumo kūrimo priemonių, tad galima kelti prielaidą, kad šis dviejų grupių atskyrimo, vienai iš jų tam tikru atstumu atsilikus nuo kitos, vaizdas iš kalbinės ir sąvokinės erdvės gali būti projektuojamas ir į socialinę – elgsenos, veiksmų ir santykio su taip pavadinama asmenų grupe – erdvę. Kalboje vartojamos metaforos veikia ir formuoja jas vartojančiųjų mąstymą, požiūrį į metaforiškai įvardijamą fenomeną ir drauge programuoja netgi elgsenos, veiksmų kryptį jo atžvilgiu. Kad tokia tezė nėra vien tik teorinė prielaida, patvirtina užsienio mokslininkų atlikti psicholingvistiniai eksperimentai pasitelkiant metaforinį diskursą apie kitą socialinės atskirties – nusikaltusių asmenų – grupę¹⁴. Remiantis eksperimentų rezultatais, galima daryti prielaidą, kad atitinkamą suvokimą, socialinius vaizdinius ir tam tikrą elgseną gali diktuoti ir intelekto sutrikimą turinčių asmenų įvardijimas kaip protiškai *atsilikusių* ar turinčių protinio *atsilikimo, silpnaprotystės* diagnozes. Straipsnio autorė kelia retorinius klausimus – kokią ugdymo, terapijos bū-

¹³ Atkreiptinas dėmesys, kad DLKŽ nei ties antrąja *atsilikti*, nei ties ketvirtąja *silpnas* reikšmėmis nėra leksikografų žymų apie perkeltinę reikšmę. Autorė, nagrinėjamas reikšmės traktuodama kaip perkeltines, remiasi konceptualiosios metaforos teorija, kurios viena iš esminių nuostatų yra koncepto *perkėlimas* iš fizinės apčiuopiamos, regimos ar kitomis jauslėmis patiriamos plotmės (ištakų srities) į abstraktesnę erdvę (tikslą sritį). Nagrinėjamų terminų atveju tikslo sritis ir yra ne fizinė, dažnai iš pirmo žvilgsnio nė nematoma, intelekto negalios sritis, kuriai pavadinti pasitelkiamos leksemos, įvardijančios fizinės apčiuopiamos, juntamos ir matomos tikrovės ypatybes, veiksmus ir pan. Pagal konceptualiosios metaforos teoriją, minėtas žodžių reikšmės galima pavadinti mirusiomis, sustabarėjusiomis, nusidėvėjusiomis, leksikalizuotomis metaforomis.

¹⁴ Kognityvinės psichologijos ir lingvistikos atstovai Lera Boroditsky, Paul'is Thibodeau ir James'as L. McClelland's tyrė dviejų Amerikos viešajame diskurse įsitvirtinusių metaforinių modelių – *nusikaltėlis yra plėšrus žvėris* ir *nusikalstamumas yra virusas* – poveikį žmonių požiūriui ir galimai elgsenai. Vieniems eksperimento dalyviams nusikalstamumo didėjimo mieste aprašymas buvo struktūruotas pagal pirmąjį modelį, o kitiems – pagal antrąjį. Vėliau nustatyta, kad pirmoji tiriamųjų dalis kaip problemos sprendimo būdą siūlė griežtinti įstatymus ir bausmes, pastatyti daugiau kalėjimų, įdarbinti daugiau policijos pareigūnų, o antroji dalis siūlė socialines reformas, ragino atkreipti dėmesį į prevenciją, akcentavo socialinį darbą bendruomenėje. Eksperimento rezultatai parodė, kad metaforos, kuriomis mes įvardijame problemas, tam tikra linkme kreipia mūsų mąstymą apie šią problemą ir netgi siūlo jos sprendimo būdus (Thibodeau, McClelland, Boroditsky 2009; Thibodeau, Boroditsky 2011).

dą ir pagaliau savo darbo prasmę mato pedagogai, kai gauna pažymą apie ugdytinį, turintį *protinį atsilikimą*, ir pažymą apie ugdytinį, turintį *intelektinio sutrikimą*; arba kokią įtaką teisėjo sprendimui dėl asmens pripažinimo neveiksniu ar veiksniu turi teismo psichiatrijos ekspertų išvada apie asmens *silpnaprotybę* ir išvada apie asmens *intelektinio sutrikimą*?

Antra vertus, tiek *protinio atsilikimo*, tiek *silpnaprotybės* terminų vartojimas intelekto sutrikimui įvardyti problemiškas tapo ne tik dėl terminams sudaryti pasirinktų perkeltinių reikšmių, turinčių neigiamą atspalvį (lėšems *silpnas* būdinga per mažo kiekio ar prastos kokybės požymio, *atsilikimas* – atsilikimo nuo visų, vėlavimo konotacijos), tačiau ir dėl šių terminų pagrindu susiformavusių pejoratyvų (*atsilikėlis*, *atsilikęs*, *silpnaprotytis*) vartojimo šnekamojoje kalboje ne termino reikšme, o siekiant pažeminti, sumenkinti, ižesti taip įvardijamą asmenį. Anot Marco Tassé ir Margaret Mehling, „kai mes šnekamojoje kalboje vartojame tokius žodžius, jie dar labiau įtvirtina konotaciją, kad žmonės su žemesniu intelektu ir prastesniais adaptacijos įgūdžiais yra niekam tikę, nieko nesugebantys, kvaili...“ (2015: 4–5). XXI a. pradžioje Amerikoje buvo kilęs visuomeninis judėjimas, raginęs žmones nustoti vartoti žodžius *retard* (liet. *atsilikėlis*), *retarded* (liet. *atsilikęs*) kaip pejoratyvus, taip tikintis nutraukti termino *mental retardation* sąsajas su stigmatizuojančiomis konotacijomis. Vis dėlto nesulaukus greito siekiamo rezultato nuspręsta *mental retardation* (liet. *protinis atsilikimas*) terminą pakeisti kalbinėje bendruomenėje neutraliu ir kol kas neigiamų konotacijų naštos neturinčiu *intellectual disability* (liet. *intelektinio negalia*) terminu (Tassé, Mehling 2015: 4–9).

Terminų kūrimas socialiai pažeidžiamoms grupėms turėtų remtis jautriu požiūriu, tad ieškant tinkamo, etiško asmens ir jo būklės įvardijimo reikėtų atsižvelgti ir į atitinkamos asmenų grupės nuomonę, į žmonių patiriamas emocijas, kai jie pavadinami vienokiu ar kitokiu terminu. Intelektinio sutrikimą turinčius asmenis Lietuvoje kol kas matome kaip tylinčią ar tiesiog negirdimą ir neprakalbintą grupę, kuri pati, be artimųjų ar visuomenininkų tarpininkavimo, dėl dažnų kalbos suvokimo ir raiškos sunkumų negali lygiavertiškai su kitais pareikšti savo nuomonės, kaip tinkamiausiai įvardyti savo būklę. Dėl šios priežasties straipsnio autorė 2020 m. sausio 4 d. atliko apklausą privačioje socialinio tinklo „Facebook“ grupėje, vienijančioje Lietuvoje gyvenančius ar gyvenusius įvairių raidos sutrikimų (tarp jų ir intelekto sutrikimą) turinčių vaikų tėvus ir globėjus. Apklausoje dalyvavo 79 asmenys. Iš trijų pasiūlytų terminų – *protinis atsilikimas*, *intelektinio sutrikimas* ir *proto negalia* – buvo paprašyta pasirink-

ti, jų požiūriu, priimtinausią ir tinkamiausią pavadinimą jų vaiko ar globotinio sutrikimui įvardyti. Be to, dar buvo galima pažymėti ties dviem skiltimis – „Visi terminai atrodo tinkami“ ir „Jūsų siūlomas variantas“. Apklausos rezultatai: *protinį atsilikimą* kaip tinkamą ir priimtina terminą pasirinko 0 asmenų; *intelektų sutrikimą* – 78 asmenys; *proto negalią* – 0 asmenų; *visi terminai atrodo tinkami* – 1 asmuo; kaip savo siūlomą variantą 2 asmenys pasiūlė *neurodiversiteto* terminą. Ši apklausa aiškiai parodė, kuriems terminams prioritetą teikia artimiausi, stipriausią emocinį ryšį su intelekto sutrikimą turinčiais asmenimis palaikantys ir dažniausiai jų nuomonę ir mintis įgarsinantys žmonės.

Straipsnyje, atsižvelgiant tiek į užsienio šalių patirtį, tiek į šiame straipsnyje nagrinėtų lietuviškų terminų (*silpnaprotystė* ir *protinis atsilikimas*) sąsajas su neigiamomis, stigmatizavimą ir atskirtį skatinančiomis konotacijomis, tiek į intelekto sutrikimą turinčių asmenų atstovų nuomonę, siūlytina visiškai atsisakyti termino *silpnaprotystė* ir nevartoti jo nei intelekto sutrikimo, nei demencijos reikšmėmis, o pradedant ICD-11 versti į lietuvių kalbą būtina atkreipti dėmesį į pasikeitusį šiame straipsnyje aptariamo sutrikimo įvardijimą: angliškoje klasifikacijos versijoje *mental retardation* terminas pakeistas *disorder of intellectual development*, taigi ir lietuviškoje versijoje terminą *protinis atsilikimas* turės pakeisti *intelektų raidos sutrikimas*. Įsigaliojus lietuviškai vienuoliktajai TLK versijai atitinkamas terminas turės būti vartojamas ir medicinos praktikoje bei su ja susijusiose visuomenės gyvenimo srityse. Neoficialiuose tekstuose, publicistikoje, šnekamojoje kalboje gali būti ir toliau vartojama trumpoji termino *intelektų raidos sutrikimas* forma, šiuo metu vartojama švietimo srities dokumentuose, – *intelektų sutrikimas*. Tuose darbuose ir tekstuose, kur pabrėžiamas ne pats sutrikimas, o intelekto sutrikimą turintiems žmonėms visuomenėje išskylantys sunkumai, vartotinas ir *intelektų negalios* terminas.

IŠVADOS

1. Tarptautinės ligų klasifikacijos ICD angliškoje versijoje 1901–1964 m. intelekto sutrikimas įvardytas *mental deficiency* (liet. *intelektų nepakankamumas*) terminu, o jo lygiai – *moron* (pranc. *debilite*, liet. *debilumas*), *imbecility* (liet. *imbecilumas*) ir *idiocy* (liet. *idiotija*) terminais. Nuo 1965 m. iki šiol ICD vartojami *mental retardation* (liet. *protinis atsilikimas*) ir jo lygių – *mild* (liet. *lengvas*), *moderate* (liet. *vidutinis*), *severe* (liet. *sunkus*), *profound* (liet. *labai sunkus*), *other* (liet. *kitas*), *unspecified* (liet. *nepatikslintas*) – terminai.

2. Lietuvoje iki Antrojo pasaulinio karo intelekto sutrikimas sinonimiškai įvardytas dviem terminais – tarptautiniu *oligofrenija* ir lietuvišku *silpnaprotybė* – ir išskirti trys jo lygiai: *debilitas*, *imbecilitas*, *idiotizmas*.

3. Sovietmečio Lietuvoje medicinos darbuose intelekto sutrikimas dažniausiai traktuotas kaip viena iš *silpnaprotystės* atmainų ir įvardytas kaip įgimta silpnaprotystė, arba *oligofrenija* (antroji silpnaprotystės atmaina buvusi *įgyta silpnaprotystė*, arba *demencija*). Specialiosios pedagogikos darbuose retkarčiais intelekto sutrikimas vadintas ir *protinio atsilikimo* terminu. Ilgainiui išryškėjo nevienoda 1940–1999 m. laikotarpiu sinonimiškai vartotų trijų terminų – *silpnaprotystė*, *oligofrenija* ir *protinis atsilikimas* – semantinė apimtis. Jie žymėjo sąvokas, priklausančias skirtingoms klasifikacijoms: Tarptautinėje ligų klasifikacijoje *protinis atsilikimas* ir *demencija* yra atskiri savarankiški nozologiniai vienetai, o nacionalinėje lietuviškoje psichiatrijos literatūroje abu minėti sutrikimai buvo priskiriami vienai bendresnei kategorijai ir traktuojami kaip *silpnaprotystės* sindromai. Apskritai terminas *silpnaprotystė* sovietmečiu vartotas net trimis reikšmėmis: 1) kaip intelekto sutrikimo sinonimas; 2) kaip demencijos sinonimas; 3) dažniausiai kaip hiperonimas, apimantis tiek intelekto sutrikimą, tiek demenciją.

4. Pabrėžtina, kad iki 1965 m. nesutapo tik ICD ir lietuviškoje nacionalinėje sutrikimų klasifikacijos sistemoje vartoti pagrindiniai šio sutrikimo terminai, o sutrikimo lygiai abiejose sistemose įvardyti tais pačiais *imbecilumo*, *idiotijos* ir *debilumo* terminais. Į lietuvių kalbą jie perimti ne iš angliškos, bet iš prancūziškos ICD versijos.

5. XX a. pabaigoje į lietuvių kalbą išvertus ICD-10, medicinos mokslo ir praktikos darbuose įsivertino *protinio atsilikimo* terminas. Būtent šis terminas buvo pasirinktas kaip angliško termino *mental retardation*, vartojamo ICD, atitikmuo. Vis dėlto išnagrinėjus iš lotynų kalbos kilusio angliško žodžio *retardation* semantiką paaiškėjo, kad *protinis atsilikimas* yra ne angliško *mental retardation*, bet pažodinis rusiško termino *умственная отсталость* vertinys. Tikslus lietuviškas *mental retardation* atitikmuo galėjęs būti *protinio vystymosi sulėtėjimas*, o iki šiol vartojamas *protinio atsilikimo* terminas akcentuoja ne sulėtėjimą, o galimą sulėtėjimo rezultatą – atsilikimą.

6. Lietuvoje šiuo metu intelekto sutrikimui įvardyti vartojami mažiausiai keturi terminai: medicinos mokslo darbuose ir praktikoje – *protinio atsilikimo* terminas; švietimo, specialiosios pedagogikos darbuose ir švietimo sistemai priklausančių įstaigų dokumentuose – *intelekto sutrikimo* terminas; viešajame diskurse, socialinės globos, rūpybos dokumentuose – *intelekto*

negalios arba *proto negalios* terminai; teisės moksle, teisės aktuose ir praktikoje vartojami tiek *intelektų sutrikimo*, tiek *protinio atsilikimo*, tiek *silpnaprotystės* terminai. Pastaruoju terminu įvardijamas ir intelekto sutrikimas, ir demencija.

7. Pasaulyje keičiantis intelekto sutrikimo sampratai ir požiūriui į intelekto sutrikimą turintį žmogų, o *mental retardation* terminui dėl kalboje paplitusių pejoratyvų (*retard* „atsilikėlis“ ir *retarded* „atsilikęs“) įgijus neigiamų konotacijų, galinčių nepagrįstai žeminti ir menkinti socialiai pažeidžiamą asmenų grupę, dar kartą pradėta ieškoti neutralių ir etiškų terminų. Amerikoje *mental retardation* antrajame šio amžiaus dešimtmetyje pakeistas *intellectual disability*, o vienuoliktojoje ICD redakcijoje – *disorder of intellectual development* terminais.

8. Tiek *protinio atsilikimo*, tiek *silpnaprotystės* terminų vartojimas intelekto sutrikimui įvardyti lietuvių kalboje problemiškas tapo, viena, dėl terminams sudaryti pasirinktų perkeltinių metaforinių reiškinių, turinčių neigiamą reikšmės atspalvį (dėl leksemoms *silpnas* būdingos visuomenėje vertinamos ypatybės ar požymio mažo kiekio ar prastos kokybės, *atsilikimas* – atsilikimo nuo visų, vėlavimo konotacijos), antra, kai patys terminai ar jiems giminiškos leksemos (*atsilikėlis*, *atsilikęs*, *silpnaprotis*) šnekamojoje kalboje tapo pejoratyvais, pradėti vartoti siekiant pažeminti asmenį.

9. Straipsnyje, atsižvelgiant tiek į užsienio šalių patirtį, tiek į nagrinėtų lietuviškų terminų (*silpnaprotystė* ir *protinis atsilikimas*) sąsajas su neigiamomis, stigmatizavimą ir atskirtį skatinančiomis konotacijomis, tiek į intelekto sutrikimą turinčių asmenų atstovų nuomonę, siūlytina visiškai atsisakyti termino *silpnaprotystė* ir nevartoti jo nei intelekto sutrikimo, nei demencijos reikšmėmis. Į lietuvių kalbą verčiant 2022 m. sausio 1 d. įsigaliosiančią vienuolikąją ICD redakciją, būtina atkreipti dėmesį į pasikeitusią šiame straipsnyje aptariamo sutrikimo terminiją: angliškoje klasifikacijos versijoje *mental retardation* terminas pakeistas *disorder of intellectual development*, taigi ir lietuviškoje versijoje *protinio atsilikimo* terminą turės pakeisti *intelektų raidos sutrikimas*. Rekomenduojama ne tik medicinos praktikoje, bet ir su ja susijusiose srityse – medicinos teorijoje, teisės ir švietimo sistemų dokumentuose, pažymose ir pan., vengiant galimos terminų painiavos, vartoti terminą *intelektų raidos sutrikimas*. Šiuo metu švietimo srityje vartojamas terminas *intelektų sutrikimas*, vertintinas kaip trumpoji termino *intelektų raidos sutrikimas* forma, galėtų būti vartojamas neoficialiuose teisinės, įpareigojančios galios neturinčiuose dokumentuose,

publicistikoje, šnekamojoje kalboje. Tuose darbuose ir tekstuose, kur pabrėžiamas ne pats sutrikimas, o sutrikimą turintiems žmonėms socialinėje erdvėje iškylantys sunkumai, vartotinas ir *intelektų negalios* terminas.

ŠALTINIAI

- Bagdonas Albinas 1995: *Sutrikimų klasifikacija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Blažys Juozas 1935: *Įvadas į psichiatriją*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto Medicinos fakultetas.
- CD – *Cambridge dictionary*. Prieiga internete: <https://dictionary.cambridge.org/>.
- Danilavičius Juozas 1973: *Vaikų šnekamosios ir rašomosios kalbos sutrikimai*, Vilnius: [Respublikinis mokytojų tobulinimosi institutas].
- Daškevičius Konstantinas, Daškevičienė Jelena, Adomaitienė Virginija 2018: *Teismo psichiatrijos ekspertizė. Teorija ir praktika*: vadovėlis, Kaunas: Vitae litera.
- Daulenskiene Jūratė 1981: *Oligofrenijos klinika*, Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Leidybinė redakcinė taryba.
- Daulenskiene Jūratė 2003: *Protinio atsilikimo klinika*, Šiauliai: VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla.
- Dembinskas Algirdas, Eglytis Imantas 1985: *Bendroji psichopatologija*, Vilnius: leidykla „Mokslas“.
- Dembinskas Algirdas ir kt. 2003: *Psichiatrija*, Vilnius: Vaistų žinios.
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. S. Keinys, 7-asis patais. ir papild. leid., e. variantas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2015. Prieiga internete: <http://lkiis.lki.lt/dabartinis>.
- DSM-5 – *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5)*, 5th edition, Washington, DC: American Psychiatric Association, 2013.
- DSM-III-R – *DSM-III-R. Diagnostikos kriterijai. Amerikos psichiatrijos asociacijos diagnostikos ir statistikos vadovas*, Kaunas: žurnalo „Medicina“ redakcija, 1993.
- Goštautas Antanas, Dembinskas Algirdas, Pilkauskienė Ina 1979: *Intelektų tyrimas (Informacinis laiškas)*, Kaunas.
- Grigas Česlovas, Jocevičienė Aldona, Lapytė Aldona, Ostrauskas Vytautas 1966: *Nervų ir psichinės ligos*: konspektas rankraščio teisėmis, Kaunas: Lietuvos TSR Ministrų Tarybos Valstybinio aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo komitetas, Kauno medicinos mokykla.
- Grigas Česlovas, Jocevičienė Aldona, Lapytė Aldona, Ostrauskas Vytautas 1972: *Nervų ir psichinės ligos*, Vilnius: „Mintis“.
- Gutmanas Lazaris 1947: *Nervų ligos*, Kaunas: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla.
- ICD-6 – *International Classification of Diseases, Revision 6*, 1948. Prieiga internete: <http://www.wolfbane.com/icd/icd6h.htm>.
- ICD-7 – *International Classification of Diseases, Revision 7*, 1955. Prieiga internete: <http://www.wolfbane.com/icd/icd7h.htm>.
- ICD-8 – *International Classification of Diseases, Revision 8*, 1965. Prieiga internete: <http://www.wolfbane.com/icd/icd8h.htm>.
- ICD-9 – *International Classification of Diseases, Revision 9*, 1975. Prieiga internete: <http://www.wolfbane.com/icd/icd9h.htm>.
- ICD-10 – *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision*, 1994. Prieiga internete: <https://icd.who.int/browse10/2016/en#/V>.
- ICD-11 – *International Classification of Diseases 11th Revision*, 2018. Prieiga internete: <https://icd.who.int/en/>.
- ILCD-1 – *International List of Causes of Death, Revision 1*, 1900. Prieiga internete: <http://www.wolfbane.com/icd/icd1h.htm>.
- ILCD-2 – *International List of Causes of Death, Revision 2*, 1909. Prieiga internete: <http://www.wolfbane.com/icd/icd2h.htm>.
- ILCD-3 – *International List of Causes of Death, Revision 3*, 1920. Prieiga internete: <http://www.wolfbane.com/icd/icd3h.htm>.
- ILCD-4 – *International List of Causes of Death, Revision 4*, 1929. Prieiga internete: <http://www.wolfbane.com/icd/icd4h.htm>.
- ILCD-5 – *International List of Causes of Death, Revision 5*, 1938. Prieiga internete: <http://www.wolfbane.com/icd/icd5h.htm>.

- Įsisteisusių teismų dokumentų duomenų bazė <https://eteismai.lt/>.
- Įtraukioji komunikacija Tarybos Generaliniame sekretoriате, Europos Sąjungos Taryba, Generalinis sekretoriatas, 2018. Prieiga internete: https://www.consilium.europa.eu/media/35432/lt_brochure-inclusive-communication-in-the-gsc.pdf.
- Jurčiukonytė Neringa 2007: *Patarimai su psichikos sveikatos temomis susiduriantiems žurnalistams*. Prieiga internete: https://gzi2.files.wordpress.com/2012/06/atmintine_zurnalistams.pdf.
- Kriščiūnas Algirdas 1993: *Psichiatrija*: monografija, 1-asis leidimas, Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Leidybos centras.
- Kriščiūnas Algirdas 2002: *Psichiatrija*: monografija, 2-asis leidimas, Vilnius: UAB „Ciklonas“.
- Lapytė Aldona, Šurkus Jonas 1978: *Psichikos liga sergančiojo ligos istorija ir psichiatrijos terminų žodynėlis*, Vilnius: Lietuvos TSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijos Leidybinė redakcinė kolegija.
- Lapytė Aldona, Šurkus Jonas 1996: *Trumpas psichiatrijos terminų žodynas*, Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Leidybos centras.
- Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas. – *Teisės aktų registras*, i. k. 1021010KODE00IX-743. Prieiga internete: <https://www.e-tar.lt/portal/en/legalAct/TAR.2E7C18F61454/KIrwqBiBih>.
- Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro, Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro ir Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro 2011 m. liepos 13 d. įsakymas Nr. V-1265/V-685/A1-317 „Dėl mokinių, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, grupių nustatymo ir jų specialiųjų ugdymosi poreikių skirstymo į lygius tvarkos aprašo patvirtinimo“. – *Valstybės žinios*, 2011, Nr. 93-4428, i. k. 1112070ISAK5/A1-317. Prieiga internete: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.404013/asr>.
- Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro, Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro ir Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro 2002 m. liepos 12 d. įsakymas Nr. 1329/368/98 „Dėl specialiųjų poreikių asmenų sutrikimų ir jų laipsnių nustatymo ir specialiųjų poreikių asmenų priskyrimo specialiųjų ugdymosi poreikių grupei tvarkos“. – *Valstybės žinios*, 2002-08-30, Nr. 84-3672, i. k. 1022070ISAK9/368/98 (negalioja nuo 2011-07-22). Prieiga internete: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.180989?jfwid=-fxdp8gzi>.
- LRBK – Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas. – *Teisės aktų registras*, i. k. 1001010ISTAIH-1968. Prieiga internete: <https://www.e-tar.lt/portal/en/legalAct/TAR.2B866DFF7D43/asr>.
- LRCK – Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas. – *Teisės aktų registras*, i. k. 1001010ISTAIH-1864. Iki 2016 m. sausio 1 d. galiojanti redakcija: <https://www.e-tar.lt/portal/en/legalAct/TAR.8A39C83848CB/WDOlzlKiIz>. Nuo 2016 m. sausio 1 d. galiojanti redakcija: <https://www.e-tar.lt/portal/en/legalAct/TAR.8A39C83848CB/EoGiPuOwAw>. Nuo 2019 m. sausio 1 d. galiojanti redakcija: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.8A39C83848CB/NjQZiQVKoT>.
- MCS 1950 – *Manuel de classement statistique international des maladies, traumatismes et causes de deces* 1, Geneve, Suisse: Organisation mondiale de la Sante, 1950. Prieiga internete: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42894/ICD_10_1950_v1_fre.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- ME 1 1991 – *Medicinos enciklopedija* 1 A–M, Vilnius: Valstybinė enciklopedijų leidykla, 1991.
- ME 2 1993 – *Medicinos enciklopedija* 2 M–Ž, Vilnius: Valstybinė enciklopedijų leidykla, 1993.
- Medicinos terminų žodynas*, parengė V. Astrauskas, S. Biziuolevičius, S. Pavilionis, A. Vaitilavičius, A. Vileišis, Vilnius: leidykla „Mokslas“, 1980.
- Michejevas Vadimas, Nevzorova Tatjana 1959: *Nervų ir psichinės ligos*, Kaunas: Valstybinė pedagoginės literatūros leidykla.
- Mikalkevičius Algirdas 1999: *Psichikos ligos. Klinika. Gydymas. Reabilitacija*, Vilnius: Pradai.
- MIS 1957 – *International Classification of Diseases. Manual of the International Statistical Classification of Diseases, Injuries, and Causes of Death* 1, Geneva: World Health Organization, 1957. Prieiga internete: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/42900/ICD_10_1957_eng_v1.pdf?sequence=25&isAllowed=y.
- PUBLIC LAW 111-256–OCT. 5. 2010: 111th Congress. Prieiga internete: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-111publ256/pdf/PLAW-111publ256.pdf>.
- Socialinės apsaugos terminų žodynas*, Vilnius: Sveikatos ekonomikos centras, 1999.
- Tarptautinė ligų klasifikacija TLK(ICD)-10. V skyrius: Psichikos ir elgesio sutrikimai (F00–F99)*, Vilnius: Lietuvos sveikatos informacijos centras, 1995.
- Tarptautinė statistinė ligų ir sveikatos problemų klasifikacija: TLK-10*, 10-oji red., vertimas iš anglų kalbos, T. 1. *Klasifikacija*, Vilnius: Lietuvos sveikatos informacijos centras, 1997.

- TLK-10 Psichikos ir elgesio sutrikimai: klinika ir diagnostika, Kaunas: Medicina, 1997.
- TLK-10: Tarptautinė statistinė ligų ir sveikatos problemų klasifikacija, 10-oji red., Vilnius: Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministerija, Valstybės vaistų kontrolės tarnyba, 1996.
- TLK-10 – Tarptautinės statistinės ligų ir sveikatos sutrikimų klasifikacijos dešimtasys pataisytas ir papildytas leidimas, Australijos modifikacija. Sisteminis ligų sąrašas, elektroninis vadovas, Pasaulio sveikatos organizacija, 2015. Prieiga internete: <http://ebook.vlk.lt/e.vadovas/index.jsp?topic=/lt.webmedia.vlk.drg.icd.ebook.content/html/icd/ivadas.html>.
- TŽŽ – Tarptautinių žodžių žodynas, Vilnius: Alma littera, 2013.
- Vaikų vystymosi sutrikimai, sud. J. Laužikas, J. Unčiūrys, Kaunas: Šviesa, 1978.
- MKB-10 – Международная классификация болезней 10-го пересмотра, 2019. Prieiga internete: <https://mkb-10.com/>.

LITERATŪRA

- Bagdonas Albinas, Bliumas Remigijus 2019: *Aiškinamasis psichologijos terminų žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Benkuskas Valdas 2012: Psichikos sveikatos priežiūros terminų vartojimo teisiniame reglamentavime probleminiai aspektai. – *Sveikatos politika ir valdymas* 1(4), 163–184.
- Binet Alfred, Simon Theodore 1904: Sur la nécessité d'établir un diagnostic scientifique des états inférieurs de l'intelligence. – *L'année psychologique* 11, 163–190.
- Bunevičius Robertas 1991: DSM ir psichiatrijos demokratizacija. – *Medicina* 27, 62–65.
- Bunevičius Robertas 1997: TLK-10 psichikos ir elgesio sutrikimų klasifikacija: perspektyvos Lietuvoje. – *Medicina* 33, 881–888.
- Gaivenis Kazimieras 2002: *Lietuvių terminologija: teorijos ir tvarkybos metmenys*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Gedzevičienė Dalia 2018: Lietuviški metaforiniai teisės terminai. – *Taikomoji kalbotyra* 10, 26–44. Prieiga internete: <https://taikomojikalbotyra.lt/ojs/index.php/taikomoji-kalbotyra/article/view/163/115>.
- Giedrienė Regina 2015: *Raidos sutrikimai ir vaiko socializacija*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universiteto leidykla.
- Harris James C. 2013: New terminology for mental retardation in DSM-5 and ICD-11. – *Current opinion in Psychiatry* 26(3), 260–262.
- Jakaitienė Evalda 2009: *Leksikologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kanner Leo 1967: *A History of the Care and Study of the Mentally retarded*, Springfield: Charles C Thomas.
- Kriščiūnas Algirdas 2002: *Psichiatrija*: monografija, 2-asis leidimas, Vilnius: UAB „Ciklonas“.
- Lakoff George 1993: The contemporary theory of metaphor. – *Metaphor and Thought*, A. Ortony (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 203–251.
- Lee David 2015: *Cognitive Linguistics: An Introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Mačiulis Valentinas, Šurkus Jonas, Lapytė Aldona 2017: *Enciklopedinis psichiatrijos terminų žodynas*, Vilnius: Presvika.
- Mercer Jane R. 1973: *Labelling the Mentally Retarded: Clinical and Social System Perspectives on Mental Retardation*, Berkeley, Calif.: University of California Press.
- Nash Chris, Hawkins Ann, Kawchuk Janet, Shea Sarah E. 2012: What's in a name? Attitudes surrounding the use of the term 'mental retardation'. – *Paediatr Child Health* 17(2), 71–74.
- Našlėnė Žilvinė, Petrauskaitė Indrė, Želviene Aušra 2020: *Lietuvos vaikų sveikatos būklės pokyčiai ir netolygumai*, Vilnius: Higienos instituto Sveikatos informacijos centras. Prieiga internete: http://hi.simplifit.lt/uploads/pdf/leidiniai/Informaciniai/Vaiku-sveikatos-leidiny_2020.pdf.
- Pūras Dainius 2015: *Apie proto sveikatą ir jos sutrikimus*, Vilnius: Lietuvos sutrikusio intelekto žmonių globos bendrija „Viltis“.
- Ruškus Jonas 2019: Apie klaidingą, bet alternatyvos neturintį žodį „neįgalus“. – *Bernardinai.lt*. Prieiga internete: <https://www.bernardinai.lt/2019-01-07-apie-klaidinga-bet-alternatyvos-neturinti-zodi-neigalus/>.
- Ruškus Jonas 2001: *Negalės psichosociologija*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Salvador-Carulla Luis, Bertelli Marco 2008: 'Mental retardation' or 'intellectual disability': time for a conceptual change. – *Psychopathology* 41(1), 10–16.

- Salvador-Carulla Luis, Reed Geoffrey M., Vaez-Azizi Leila M. et al. 2011: Intellectual developmental disorders: towards a new name, definition and framework for “mental retardation/intellectual disability” in ICD-11. – *World Psychiatry* 10(3), 175–180.
- Shalock Robert L., Luckasson Ruth A., Shogren Karrie A. et al. 2007: The renaming of mental retardation: understanding the change to the term intellectual disability. – *Intellectual and developmental disabilities* 45(2), 116–124.
- Stengel Erwin 1959: Classification of Mental Disorders. – *Bulletin of the World Health Organization* 21, 601–663.
- Taylor Steve 1996: Disability Studies and Mental Retardation. – *Disability Studies Quarterly* 16(3), 4–13.
- Taylor Steven J. 2008: Before It Had a Name: Exploring the Historical Roots of Disability Studies in Education. – *Vital Questions Facing Disability Studies in Education*, S. Danforth and S. L. Gabel (eds.), New York: Peter Lang International Academic Publishers.
- Tassé Marc J., Mehling Margaret 2015: Mental Retardation [Intellectual Disability]: Historical Changes in Terminology. – *The SAGE Encyclopedia of Intellectual and Developmental Disorders*, Ellen Braaten (ed.), Thousand Oaks: Sage Publications. Pre-print version. Prieiga internete: https://www.researchgate.net/publication/314281801_Mental_Retardation_Intellectual_Disability_Historical_Changes_in_Terminology.
- Thibodeau Paul H., Boroditsky Lera 2011: Metaphors We Think With: The Role of Metaphor in Reasoning. – *PLoS ONE* 6(2): e16782. Prieiga internete: <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0016782>.
- Thibodeau Paul H., McClelland James, Boroditsky Lera 2009: When a bad metaphor may not be a victimless crime: The role of metaphor in social policy. – *Proceedings of the 31st Annual Conference of the Cognitive Science Society*, 809–814.
- Vaikų raidos sutrikimai, sud. ir mokslinė red. A. Prasauskienė, Kaunas: Kauno vaiko raidos klinika „Lopšelis“, 2003.
- Valionienė Laura 2021: Autizmas ir intelektas. – *Lietaus vaikai* 11, 14–15.
- Wehmeyer Michael L., Buntinx Wil, Lachapelle Yves, Luckasson Ruth A. 2008: The Intellectual Disability Construct and Its Relation to Human Functioning. – *Intellectual and developmental disabilities* 46(4), 311–318.
- Гиляровский Василий А. 1954: *Психиатрия: Руководство для врачей и студентов*, 4-е изд., испр. и доп., Москва: Медгиз.
- Кербинов Олег В., Коркина Мария В., Наджаров Рубен А., Снежневский Андрей В. 1968: *Психиатрия*, Москва: Медицина.

CHANGE OF TERMS DEFINING INTELLECTUAL DISABILITY AND ITS LEVELS IN LITHUANIA AND CHANGE-DETERMINING FACTORS

Summary

An assessment of the terms used to describe intellectual disability in the International Classification of Diseases (ICD) and the terms used in Lithuania during the 20th century and the early 21st century shows that by the end of the 20th century, the main terminology in use greatly differed between the ICD and the Lithuanian classification. For example, the ICD listed *mental deficiency* (until 1965) and *mental retardation* (1965 to present), while in Lithuania the words such as *silpnaprotystė* (feeble-mindedness) and *oligofrenija* (oligophrenia) were and are still used. For a long time, only the terms used to name the different levels of intellectual disability were the same in both systems: *debilumas* (debility), *imbecilumas* (imbecility), and *idiotija* (idiocy). From the late 20th century until now, intellectual disability has been defined by at least four terms in Lithuania: *protinis atsilikimas* (mental retardation), *silpnaprotystė* (feeble-mindedness), *intelektu sutrikimas* (disorder of intellect), and *intelektu negalia* (intellectual disability). In the 21st century, with a fundamental change in attitudes

towards people with intellectual disabilities and the resulting effort to reduce the exclusion of this social group, more attention was paid to the negative stigmatizing connotations of the term ‘mental retardation’, and the search for a more neutral, ethical term for this disorder began. In America, the term ‘mental retardation’ was replaced by ‘intellectual disability’ from 2007 to 2010 and, in ICD-11, which will be officially adopted on 1 January 2022, it has been supplanted by ‘disorder of intellectual development’. The use of *protinis atsilikimas* (mental retardation) and *silpnaprotystė* (feeble-mindedness) in Lithuanian has become problematic, partly due to the negative connotations of the words, which have metaphorical meanings [the lexical item *silpnas* (feeble, weak) has the connotations of a very small quantity or a poor quality of any attribute valued in society, and the lexical item *atsilikimas* (backwardness, lag) has the connotation of lagging behind all, delayed], and partly because the terms and related words [*atsilikėlis* (retard), *atsilikęs* (retarded), *silpnaprotytis* (feeble-minded)] have become pejorative in colloquial speech, used to humiliate the person called in such a way. Thus, this paper proposes the term *intelekto raidos sutrikimas* (disorder of intellectual development) or its short form *intelekto sutrikimas* (disorder of intellect) when referring to intellectual disability in Lithuanian official documents. In the contexts where the disability or the dysfunction caused by the disorder are emphasised, the term *intelekto negalia* (intellectual disability) may be used. Meanwhile, metaphorical terms such as *silpnaprotystė* (feeble-mindedness) and *protinis atsilikimas* (mental retardation) should be abandoned entirely as they are obsolete, offensive and socially harmful. *Silpnaprotystė* (feeble-mindedness), in particular, should not be used in the sense of either intellectual disability or dementia.

Gauta 2021-06-23

Dalia Gedzevičienė
Lietuvos socialinių mokslų centro
Teisės institutas
Ankštoji g. 1A, LT-01109 Vilnius
E. paštas daliagedzev@gmail.com